

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 336,5**

САТТАРОВ УЛУҒБЕК ХИДИРОВИЧ

**БАНК КАПИТАЛИ АУДИТИ ВА УНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
ЙЎЛЛАРИ**

Мутахассислик: 5A230702-«Банк ҳисоби ва аудити»

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар:

ТОШКЕНТ-2013

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	3-5
I боб. Банк капитали аудитини ташкил этиш асослари.	
1. Банк капиталининг иқтисодий моҳияти ва хусусиятлари.....	6-16
2. Тижорат банкларида ички аудит хизматини ташкил этиш.....	17-29
II боб. Банк капиталини шакилантириш ва етарлилиги аудити	
1. Банк капиталини шакилантириш ва ўзгартирилишининг тўғрилигини аудит қилиш.....	34-52
2. Тижорат банклари капиталининг етарлилиги аудити.....	53-71
3. Банк капитали ҳисоби тўғри юритилишини аудити.....	72-86
III боб. Банк капиталини аудит қилишни такомиллаштириш йўллари	
1. Тижорат банклари ички аудити хизматини ташкил этишни такомиллаштириш.....	87-103
2. Банк капитали аудитини такомиллаштириш йўллари.....	104-125
Хулоса ва таклифлар.....	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	

Кириш

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Мамлакатимизда банк тизимини ислоҳ қилиш иқтисодий ислохотларнинг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Бу борада Президентимиз томонидан қабул қилинган қатор фармон ва қарорлар асосида ушбу соҳанинг ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши туфайли юртимизда халқаро андозаларга мос келадиган замонавий банк тизими шаклланди. Шу билан бирга, банк-молия тизимида рақобат муҳитининг кучайиши, ўз навбатида, бу соҳада олиб борилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш, шунингдек, банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш ҳамда инвестицион жараёнлардаги иштирокини янада фаоллаштиришни тақозо этмоқда. Буни яққол мисоли сифатида Халқаро Базел кумитасининг банк капитали миқдорини узлуксиз оширишга қаратилган таклифларида ҳам кўришимиз мумкин.

Юртбошимизнинг «Банкларнинг капиталлашувини янада ошириш ва иқтисодиётни модернизациялашдаги инвестиция жараёнларида уларнинг иштирокини фаоллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори тизимда амалга оширилаётган ишларнинг мантиқий давоми дейиш мумкин.

2013 йилда банк тизимида амалга оширилган изчил ва аниқ мақсадли ислохотлар банклар капиталлашув даражаси ва депозит базасининг юқори суръатларда ўсишига имкон берди ва натижада банк тизимининг молиявий барқарорлиги мустаҳкамланиб, молиявий воситачилик роли кенгайди ҳамда кўрсатилаётган банк хизматлари сифати янада ошди.¹

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жаҳон тажрибасига кўра ҳар қандай банкнинг салоҳияти, аввало унинг капитали, ресурс базаси ва активлари салмоғи билан баҳоланади. Банкнинг ресурс базаси эса асосан банк капитали ҳамда жалб қилинган маблағлардан ташкил топади. Бундан

¹ И.А.Каримов. 2013 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари бўйича маърузаси.

кўриш мумкинки, мамлакатимиздаги ҳар бир фуқаро, ҳар бир хўжалик юритувчи субъект энг асосий сармоядор ҳисобланади. Уларнинг банклардаги маблағлари қанча кўп бўлса, банкнинг кредит бериш, инвестиция қилиш салоҳияти ҳам шунчалик кучли ва мустаҳкам бўлади. Бунинг учун эса албатта аҳолини банкларга бўлган ишончини орттириш, банкларнинг юқори ликвидлигини таъминлаш лозим. Бу эса ўз навбатида бухгалтерия ҳисоби ва аудитини ташкил этиш ҳамда уларнинг услугиётини такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқармоқда. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит тизимининг барча элементлари янги иқтисодий муносабатларига мослигини таъминлашга қаратилган энг муҳим тадбирлардан бири банкларда ички аудитни ташкил этиш, хусусан капитал аудитини ва унинг услугиётини такомиллаштиришдир.

Тадқиқот объекти бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари ҳисобланади.

Тадқиқот предмети тижорат банклари капитали аудити бўйича вужудга келадиган молиявий муносабатлар.

Тадқиқот мақсади банк капиталнинг аудитини таҳлил қилиб унинг самарадорлигини оширишга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Қўйилган мақсадга мувофиқ қуйидаги **вазифалари** белгилаб олинди:

-банк фаолиятини тартибга солиш механизмининг назарий асосларини тадқиқ қилиш;

-назорат ва аудит фаолиятига таъсир этувчи рискларни аниқлаш ва уларни олдини олишнинг ўзига хос жиҳатларини белгилаш;

-инспекциянинг узвий давомийлигини таъминлаш мақсадида тижорат банклари назоратида аудит амалларидан фойдаланиш йўллари аниқлаш;

-Ўзбекистонда банк капитали аудити таҳлили ва уни такомиллаштиришнинг устивор йўналишларини аниқлашдан иборат.

Тадқиқот ишида олинган **илмий таклиф ва амалий ғоялар** назорат тизими ва аудит фаолиятини такомиллаштириш имкониятини беради.

Марказий банкда банклар ва банкдан ташқари кредит ташкилотларини назорат механизмида банк назорати ва аудиторлик соҳасини фаоллаштириш, ва самарадорлигини оширишда, капитал аудитини ўрганишга оид махсус курсларни ишлаб чиқиш, олий ўқув юртларида ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот ишини илмий янгиликлари қуйидагиларда намаён бўлади:

- Марказий банк томонидан тижорат банкларнинг капиталини етарлилигини аудит қилишни такомиллаштиришни таъминлаш зарурлиги асосланди;

- Банклар фаолиятини тартибга солишда назорат ва аудит механизмининг туташ элементлари моҳияти очилган;

- назорат ва аудит фаолиятидаги рисклар, уларни бошқариш имкониятларининг янги йўналишлари аниқланган;

I БОБ. БАНК КАПИТАЛИ АУДИТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ АСОСЛАРИ.

1.1 Банк капиталининг иқтисодий моҳияти ва хусусиятлари.

Тижорат банклари капиталини аудит қилишда банк капиталининг иқтисодий аҳамиятини чуқур ўрганиб чиқиш зарур. Бозор муносабатлари шароитида тижорат банклари капиталининг самарадорлигини ва унинг етарлилигини таъминламасдан туриб, банкларнинг тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш ва аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини қозониш мушкул ҳисобланади. Маълумки, банкларни ташкил топишида ва фаолият кўрсатиши учун банк капитали етарлилиги энг асосий заруриятдан биридир.

Халқаро банк амалиётида банк капитали ва унинг етарлилигини таъминлаш масаласига тўхталишдан олдин банк капиталининг иқтисодий моҳияти тўғрисида тўхталиб ўтиш жоиз.

Банк капитали мураккаб категория сифатида банк фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, у банк фаолиятининг бошланғич молиявий асоси ва кейинчалик унинг ривожланиши, барқарорлиги ҳамда хавфсизлигини таъминловчи манба бўлиб ҳисобланади.

Банк капиталининг иқтисодий моҳияти тўғрисида иқтисодчи олимлар томонидан турли хил фикрлар билдирилган. Бироқ, муаллифларнинг банк капитали хусусидаги таърифлари маълум даврда ва жараёнда шаклланган бўлиб, ўша даврнинг талабларига мос келган ва унинг айрим йўналишдаги моҳиятини ёритишга хизмат қилган.

Жумладан, Россиялик профессор В.М.Усоскин банк капиталига банк молиявий ресурсларининг муҳим ва ажралмас таркибий қисми сифатида қарайди.²

² Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: «Вазар-Ферро», 1994. С. 92.

Кўриниб турибдики, бу ерда капитал банк ресурсларининг муҳим ва таркибий қисми сифатида қаралиши натижасида унинг асосий вазифалари ҳимоя ва тартибга солиш эътибордан четда қолган.

Шу билан бирга, тижорат банки капитали Марказий банк томонидан, унинг фаолиятини иқтисодий жиҳатдан баҳолаш ва тегишли операцияларнинг амалга оширилишини мақсадга мувофиқ эканлиги ҳақида ҳулосалар чиқариш учун асосий иқтисодий кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодчи олим Р.Г.Ольхова банк капиталининг иқтисодий моҳиятини очиб беришда «ҳимоя ёстиғи» деган иқтисодий тушунчани олдинга суради ва банк кутилмаганда зарар кўрса капитал ҳимоя ёстиғи сифатида кўрилатган зарар оқибатларини енгиллаштиради ва банкнинг иқтисодий жиҳатдан тўлов қобилиятини тиклаб олиш имкониятини яратади деб ҳисоблайди. Ушбу таърифда банк капиталининг бир жиҳати, яъни ҳимоя вазифасига урғу берилган. Ваҳоланки, банк учун капитал молиялаштиришнинг манбаси вазифасини ҳам бажаради.

Америкалик иқтисодчилар Крис Барлтроп ва Диана Макнотоннинг фикрича, банк капитали банк фаолиятида юзага келадиган турли хил кўзда тутилмаган ҳолатларнинг олдини олиш учун етарли резерв бўлиши билан бирга, ўзгарувчан шароитга мослашишда юзага келадиган тўловга қобилиятсизликни бартараф қилишда ёрдам беради ва банк капиталининг ҳажми ҳар бир мамлакатда банк тизими ҳамда унинг иқтисодининг ривожланишига қараб турлича бўлишини таъкидлашган.

Шунингдек, Америкалик иқтисодчи Крис Барлтроп банк капиталига «қимматли» манба сифатида ҳам таъриф берган.

Капиталнинг «қимматлилиги» шундан иборатки, банк ўз капиталини шакллантириш ва унинг миқдорини ошириб бориш мақсадида оддий акцияларни чиқариш, уларни молиявий бозорларда жойлаштириш ва ушбу жараён билан боғлиқ бўлган бошқа харажатларни амалга оширади. Ушбу жараён тижорат банки харажатларининг ошишига ва фойдасининг

камайишига олиб келади. Агар, харажатлар эвазига молия бозорига сотиш учун таклиф этилган қимматли қоғозлар харидорини топмаса, уларнинг баҳоси номинал қиймати миқдоридан ҳам тушиб кетиши, бу эса ўз ўзидан банк капитали миқдорининг ошишига эмас, балки иқтисодий қийинчиликларга дучор бўлишига хизмат қилади.

Россиялик иқтисодчи В.П.Ивановнинг фикрича “Банк капитали – бир томондан бозор иқтисодиёти маҳсули, иккинчи томондан эса, у тараққиётнинг зарурий шартидир”

Банк капитали, албатта, банк фаолиятини олиб бориш ва уни ривожлантириш учун жуда муҳим эканлиги муаллиф томонидан таъкидланганлигини эътироф қилиш мумкин. Шу билан бирга, банк капиталининг мавжудлиги нафақат бозор иқтисодиётининг маҳсули, балки қайси тизимдан бўлишидан қатъий назар банк фаолиятини олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Шу боис банк капиталига берилган таъриф унга тааллуқли бўлган барча функция ва хусусиятларни ўзида тўлиқ акс эттирмаган.

Рус иқтисодчиси Г.Г.Коробово банк капиталига банкнинг иқтисодий мустақиллиги, барқарорлиги ва ишончлилигини таъминловчи, моҳиятига кўра тўлиқ тўланган элемент (фонд)лар мажмуи сифатида қарайди. Ҳақиқатда банк капиталининг миқдори, унинг молиявий барқарорлиги ва мустақиллигини тавсифлайди.

Тижорат банки ишига оид илмий изланишлари билан обрў қозонган таниқли иқтисодчи олим Жан Матук банк капиталига унинг тўловга қобиллигини таъминловчи бирламчи восита сифатида қарайди.

Албатта, банкда унинг фаолияти давомида тўловга лаёқатлилиқ (ликвидлик) риски доимо сақланиб қолади, яъни бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари учун қутилмаган ҳар қандай ҳолатда етарли даражада ликвид маблағисиз қолиш хавфи мавжуд.

Ушбу хавф банк омонатчилари маблағини ўз вақтида беролмаганда, ишончли мижозларнинг вақтинчалик кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини қондира олмаганда вужудга келади.

Агар банк, омонатчиларнинг нақд пулга ва вақтинчалик кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини ўз вақтида қондира олмаса, мижозларда бошқа банкларга кетиб қолиш мойиллиги туғилади, бу эса, ўз навбатида, банк капиталини кўпайтиришнинг асосий манбаларидан бири бўлган фойданинг ошишига салбий таъсир кўрсатади.

Республикамиз иқтисодчи олимларидан Ш.З.Абдуллаева ва А.А.Омонов банк капиталининг иқтисодий мазмунига қуйидагича таъриф берган: «Тижорат банкларининг капитали барқарор манба бўлиб, банкнинг операцион жараёнида кутиламаганда юзага келадиган зарарларни қоплаш имконини берувчи ўзига хос ҳимоя воситасидир»

Дарҳақиқат, банк капитали барқарор молиялаштириш манбаи ва ўзига хос ҳимоя воситасидир. Юқоридагилардан келиб чиқиб банк капитали моҳиятини қуйидагича изоҳлашни жоиз деб топдик:

-ҳуқуқий категория сифатида, қонунчилик меъёрларига мувофиқ ҳисобланувчи банк фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишга, банк фаолиятидаги рискларни чеклашга мўлжалланган катталик (кўрсаткич)дир.

-моддий категория сифатида, банкнинг ўзига тегишли, мажбуриятлардан ҳоли бўлган, доимий - барқарор характердаги маблағлари манбалари ҳамда узоқ муддатли, ўзгармас шартлардаги қарзлари тушунилади.

Иқтисодчи олимларимизнинг тижорат банки капитали – бу банк фаолиятини молиялаштиришнинг барқарор манбаси бўлиб, банкнинг операцион жараёнида кутилмаганда юзага келадиган зарарларни қоплаш имконини берувчи ўзига хос ҳимоя воситасидир деган таърифи энг оптимал тариф ҳисобланади..

Банк капиталининг иқтисодий мазмуни янада тўлиқроқ унинг бажарадиган функцияларда намоён бўлади.

Банк капиталининг қуйидаги иккита функциясини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1.Химоя функцияси. Банк омонатчилари манфаатларини химоя қилиш банк капиталининг асосий функцияси бўлиб хизмат қилади. Чунки банк активларининг асосий қисми омонатчилар ҳисобига шакллантирилади.

Химоя функцияси зарар кўриш хавфи туғилганда актив резервлар шакллантириш йўли орқали банкнинг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш, агарда банк тугатилганда омонатчиларга компенсация тўлаш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, банкнинг кейинги фаолиятига кенг йўл очиб беради.

Капитал ўзига хос химоя ёстиғи ролини ўйнаб, йирик кўзда тутилмаган харажатлар шароитида банк операцияларини давом эттириш имкониятини беради. Банк капиталининг мавжудлиги унинг ишончилиги ва ликвидлилигининг биринчи шартидир.

2.Банк капитали тартибга солувчи функцияни ҳам бажаради. Банк капиталини тартибга солувчи функцияси банкнинг ссуда ва инвестицион операцияларини чегаралашни назарда тутди.

Банк капитали юқорида келтирилган вазифаларни бажариши учун қуйидаги учта хусусиятга эга бўлиши лозим:

У узоқ муддатли бўлиши зарур (доимий).

Тижорат банкларининг капитали узоқ муддатли бўлиши зарур деганда, асосий эътибор капитал эгасининг ушбу маблағни исталган пайтда талаб қилиш имкониятининг чегараланганлиги назарда тутилмоқда. Агар банк акциядори исталган пайтда банк капиталини шакллантириш учун йўналтирилган маблағни тўлиқ ёки қисман қайтариб олса, банк иқтисодий жиҳатдан танг аҳволга тушиб қолиши табиий.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунида “Банк муассислари банк акциядорлари таркибидан у рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида чиқиб кетиш ҳуқуқига эга эмаслар”, дея қайд этилган.

Демак, тижорат банклари устав капиталига қўйилган маблағларни бир йил давомида эркин ишлатиш ҳуқуқига эга.

Банк капитали мажбурий тўловларга тобе бўлмаслиги керак.

Тижорат банклари капиталининг мажбурий тўловлардан озодлиги банкнинг барқарор фаолият юритишига кенг имконият яратади. Аксинча, банк капитали солиқ, пеня ва бошқа тўловлар, шунингдек, банкнинг мажбуриятлари бўйича тобе бўлса, унинг иқтисодий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади ва капитал доимо иқтисодий жиҳатдан хавф остида бўлади. Мазкур ҳолат банкларга ўз номидан молия бозорларида операцияларни амалга оширишда, омонатчилар ва инвесторларни банкка жалб қилишда ҳамда аҳолининг ишончини таъминланишига салбий таъсир кўрсатади.

Банк капитали омонатчилар ва кредиторларнинг ҳуқуқий манфаатидан мустақил бўлиши лозим.

Тижорат банклари молиявий воситачи сифатида омонатчилар ва кредиторлардан жуда катта миқдорда маблағларни жалб этади. Банк капитали жалб қилинган маблағларни қайтариш билан боғлиқ бўлган ҳолатлар бўйича омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатига бевосита боғлиқ бўлмаслиги зарур. Яъни омонатчилар ва кредиторларнинг банк капиталига нисбатан ҳеч қандай қонуний ёки билвосита даъволари мавжуд бўлмаслиги зарур.

Тижорат банклари капитали таркибини оқилона шакллантирилиши банк капиталининг мустаҳкамлигига ва унинг етарлилигига ижобий таъсир қилади.

Бугунги кунда дунёнинг кўпчилик мамлакатларида тижорат банклари капиталининг таркибини шакллантиришда халқаро Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган стандартлардан асос сифатида фойдаланилмоқда.

Халқаро Базель қўмитасининг стандартларига асосан банкнинг жами капитали асосий ва қўшимча капиталга ажратилади. Ушбу стандартлар

биринчи марта 1988 йилда ишлаб чиқилиб, амалиётга 1993 йилдан бошлаб жорий этилган.

Базель стандартларига кўра асосий капитал қуйидаги элементлардан ташкил топади:

Устав капиталининг тўланган қисми (оддий акциялар қиймати);

Муддатсиз нокумулятив имтиёзли акциялар;

Эмиссион даромад;

Соф фойда ҳисобидан шакллантирилган захира суммалари;

Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси.

Шуниси эътиборга молики, хорижий банк амалиётида банкларда аудит текшируви ўтказилиб, аудит хулосаси тасдиқлангунга қадар жорий йилнинг фойдаси асосий капитал таркибига киритилади. Аудит хулосасидан кейин эса фақат тақсимланмаган фойда киритилади.

Халқаро Базель стандартлари бўйича банкларнинг қўшимча капитали таркибига қуйидаги асосий элементлар киритилади:

1.Кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захиранинг рискка тортилган активлар миқдорининг 1,25 фоизидан ошиб кетмайдиган қисми;

2.Қайта баҳолаш захираси. Бунда банкка тегишли бино ва иншоотлар ҳамда ернинг қийматини қайта баҳолаш натижасида юзага келадиган захира миқдори тушунилади;

3.Субординациялашган қарз мажбуриятлари.

4.Консолидациялашган шўъба корхоналарини ташкил этиш мақсадига йўналтирилган қўйилмалар.

Базель андозалари бўйича консолидациялашган шўъба корхоналари деганда банк қошида ташкил этилган, мустақил балансга эга бўлмаган кредит муассасалари (лизинг, факторинг, траст, форфейтинг компаниялари) кўзда тутилади.

Республикамиз тижорат банкларининг капитал таркиби Марказий банкнинг 1998 йил 2 ноябрда тасдиқланган 420-сонли «Тижорат банклари

капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида»ги Низомида қуйидагича келтирилган:

I даражали капитал қуйидагилардан иборат:

а) тўлиқ тўланган ва муомалага чиқарилган оддий акциялар,

б) нокумулятив муддатсиз имтиёзли акциялар. Бу акциялар:

муайян сотиб олиш санаси ва шартларига эга эмас;

эгасининг ҳохишига кўра сотиб олиниши мумкин эмас;

банк акциядорлари умумий йиғилиши қарорига мувофиқ уларга доир дивидендлар тўланмаслиги мумкин;

улар бўйича ўтган даврдаги олинмаган (нокумулятив) дивидендлар тўланмайди;

в) қўшимча капитал (капиталнинг ортиқча қисми) — оддий ва имтиёзли акциялар бозор нархининг уларнинг номинал қийматидан ошиб кетиши;

г) тақсимланмаган фойда:

капитал захиралар;

аввалги йиллар тақсимланмаган фойдаси;

жорий йил зарарлари.

д) озчилик акция эгаларининг бирлашган корхоналар акциядорлик ҳисобварақларидаги улуши. Бу улуш шўъба корхоналари ҳисобварақлари банк молиявий ҳисоботларида умумлаштирилганда ва банк улуши бундай корхоналар капиталининг 100 фоиздан кам қисмини ташкил қилганда вужудга келади.

е) банкнинг устав капиталидаги валюта қисмига тенг бўлган валюта активларини қайта баҳоланиш ҳисобига ташкил этилган девальвация захираси.

II даражали капитал таркиби эса қуйидагилардан иборат:

а) жорий йилдаги соф фойда;

б) рискни ҳисобга олган ҳолда активлар суммасининг 1,25 фоизи ва ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган микдордаги умумий захира;

в) ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган микдорда аралаш турдаги мажбуриятлар I даражали капиталга киритилмаган аралаш турдаги мажбуриятлар, жумладан, имтиёзли акциялар агарда улар қуйидаги шартларга жавоб берсалар, II даражали капиталга киритилиши мумкин:

тўлиқ тўланган бўлиши керак;

гаров билан таъминланмаган;

банк тугатилганда уларга доир талаблар банк депозиторлари талаблари қондирилганидан сўнг қондирилиши;

акция эгасининг ташаббуси билан ва олдиндан олинган Марказий банк рухсатисиз тўланиши мумкин эмас;

банкнинг ҳар қандай зарарларини қоплаши ва банкни тўловга қобилиятсиз деб эълон қилиш ҳуқуқини бермаслиги;

агар банк охирги 3 чорак мобайнида фойда олмаган бўлса, эмитент хоҳишига кўра ёки оддий ва имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишда ушбу мажбуриятларга доир дивидендларни тўлаш муддати кечиктирилиши мумкинлиги;

г) Субординар қарз, бу банкнинг қарз мажбуриятлари шакли бўлиб, банк капиталини аниқлаш мақсадида ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали капиталнинг 50 фоизидан ошмаслиги керак. II даражали капиталга кирувчи субординар қарз тўлаш муддати етиб келгунга қадар охирги 5 йил давомида йилига 20 фоизга камайиб бориши шарт. II даражали капитал таркибига кирувчи субординар қарз қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

гаров таъминотига эга бўлмаслик;

банк тугатилаётганда ушбу мажбуриятлар бўйича талаблар депозиторлар талаблари қондирилганидан сўнг амалга оширилиши;

бошланғич тўлов муддати 5 йилдан ортиқ бўлиши лозим.

Банк капиталининг бош мақсади – рискни камайтириш, «ҳимоя девори» сифатида зарарларни қоплаб, банк тўловга қобиллигини сақлаш имконини беришдир. Шу билан бирга капитал банкни ликвидлик муаммосидан ҳимоя қилади ва молиявий ресурслар бозорига кириш имконини таъминлайди.

Зеро, йирик капитал банкка барқарор обрў, омонатчилар ишончини беради. Банк капитали мижозларнинг банкка ишончини мустаҳкамлайди ва кредиторларни унинг молиявий кучига ишонтиради. Банк капитали банкнинг ҳар қандай ҳолатда мижозларнинг кредитга бўлган талабини қондира олишига ишонтириш учун етарлича катта бўлиши керак.

Тижорат банклари капитал миқдори (Марказий банк талабидан ошган қисми) уларнинг ўзи томонидан мустақил белгилансада, у кўп омилларга боғлиқ:

Биринчидан, банк учун зарур бўлган капитал миқдори унинг мижозлари хусусиятларига боғлиқ. Яъни мижозлар ичида йирик кредитга муҳтож корхоналар кўп бўлиши банк капитали миқдорининг кўп бўлишини талаб қилади.

Иккинчидан, тижорат банки капитали миқдори унинг актив операцияларига боғлиқ. Банк операциялари кўпроқ юқори таваккалчилик операцияларига боғлиқ бўлса, у ҳолда банкнинг капитали ҳам кўп бўлиши керак.

Учинчидан, банк капитали миқдори Марказий банк юритаётган пул - кредит сиёсати ва кредит ресурслари бозори ривожланишига боғлиқ бўлади.

Банк капитали банкнинг узоқ вақт самарали ва барқарор фаолият кўрсатишининг асосий омили ҳисобланади. Чунки:

Биринчидан, банк капитали тўсатдан пайдо бўлган “ямалар” учун асосий ресурс ҳисобланади, банк жорий йўқотишларни капитал ҳисобидан

қоплаш йўли билан юзага келган муаммоларни ҳал қилиш, банкни банкротликдан сақлаб қолиши мумкин.

Иккинчидан, банк капитал банк ўз фаолиятини кенг қамровли олиб бориб маблағларни жалб қилиш, ресурс базасини ташкил қилгунча унинг фаолиятини асосий манбаси ҳисобланади.

Учинчидан, банк капитали банк фаолиятининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, банкнинг обрўсини ошириб, миждозларнинг банкка бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Тўртинчидан, капитал банкнинг ташкилий жиҳатдан ўсишига, янги хизматлар кўрсатишга имкон берувчи манба шаклида намоён бўлади.

Банк капитали банкнинг узоқ муддатдаги келажагини, ҳаётийлигини ва ўсишини бир маромга келтириб турувчи регулятор ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, банк капитали - бу банк тижорат фаолиятининг асоси бўлиб, унинг мустақиллигини таъминлайди ва молиявий барқарорлигини кафолатлайди ҳамда банк рискларининг салбий оқибатларини енгиллаштиради. Банк барқарорлигини таъминлаш, хавф-хатарларли қўйилмаларни суғурталаш ҳамда актив ва пассив операциялар орасидаги чегараларни аниқлашда банк капитали муҳим асос ҳисобланади.

Банк капитали ликвидликнинг кафолатланган манбаси бўлиб, у максимал жалб қилиш мумкин бўлган ресурсларни аниқлайди ва кредит операцияларини бажаришда максимум қўйиш мумкин бўлган хатарни белгилайди.

1.2 Тижорат банкларида ички аудит хизматини ташкил этиш.

Иқтисодиётнинг янги бозор муносабатларига ўтишида фаолият кўрсата оладиган тижорат банклари тизимини шакллантириш давр талаби ҳисобланади. Мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар натижасида турли мулкчиликка асосланган тижорат банклари тизими вужудга келди. Халқаро тажрибага таянган ҳолда банк тизимининг ислоҳ қилиниши натижасида халқаро стандартлар талабларига кўра, уларнинг бошқарув инфратузилмаси, назорат тизимини шакллантириш билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишга эришилди. Базель қўмитасининг талабларига биноан банк бошқаруви фаолияти ва назорати тизимини эволюцион йўл билан такомиллаштириш борасида ягона давлат сиёсати юргизилиб қатор меъёрий ҳужжатлар мажмуи яратилди. Натижада банк амалиётига ташқи назорат мониторинги ва мустақил аудит каби тушунчалар кириб келди.

Шу муносабати билан банк тизими ички назоратни олиб бориш, унинг шакли, усули ва услубларини танлашга, бошқарув тизими қарорлари ва молиявий ҳисоботлари текширув тизимини таъминловчи қарорлари ва молиявий ҳисоботлар текшируви тизимини таъминловчи ички аудитни ташкил қилишга катта эътибор берилмоқда.

Ҳозирги замон иқтисодиётида, ишлаб чиқариш тизимида, молия ва банк соҳасида, умуман, барча соҳаларда аудиторлар фаолиятидан кенг фойданилади. Ҳаётимизнинг ҳамма тармоқларида улар хизматига эҳтиёж сезилади.

Бу борада Президентимиз И.А. Каримов маърузаларида – “Мамлакатимизда ривожланган замонавий иқтисодиёт барпо этишнинг муҳим шартларидан бири, унинг жаҳон иқтисодиёт тизимига интеграциялашувидир. Ушбу жараёни амалга ошириш эса иқтисодиёт субъектларининг фаолиятини, ҳисоб ва ҳисоботлар ҳамда аудит тизимини

жаҳон андозаларига кўтаришни тақозо этади”³. Бунда Президентимиз “жаҳон иқтисодиёти тизимига интеграциялашуви»га асосий эътибор қаратилишини, хусусан аудит тизимини такомиллаштиришни назарда тутганлар.

Аудит иқтисодиёт фани босқичида ўзининг маълум тарихига эгадир. олимларнинг фикрига кўра «аудит» – латинча сўз бўлиб, “эшитаман”, “тинглайман” деган маънони билдиради.

Банк аудитига олимларнинг ҳар турли таърифлари мавжуд. Жумладан, «Банк аудити – банк ва нобанк кредит-молиявий ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисоботи, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги, белгиланган қоида-норматив актлари талаб даражасидалиги, бухгалтерия (молиявий) ҳисоботларига мувофиқлигини текширувчи мустақил фаолиятдир».⁴

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг «Банкларда ҳисоб юритиш ва ҳисобот, банкларни назорат қилиш» деб номланган VI бобида банкларда бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот қоидалари Марказий банк томонидан Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ва халқаро стандартларга мувофиқ белгиланиши, Марказий банк қонун ҳужжатларига мувофиқ банклар фаолиятини назорат қилиб бориши айtilган. Қонуннинг 43-моддаси бутунлай аудитга бағишланиб, унда шундай дейилади «Банкларнинг фаолияти қонун ҳужжатларига мувофиқ аудиторлик текширишларини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган аудиторлар томонидан ҳар йили текшириб турилиши лозим. Аудит, хусусан, капиталнинг етарлилигини баҳолаш, ссудаларни таснифлаш, ссудалар бўйича зарарларни қоплаш, рискни ва ликвидлиликни ўлчашни ўз ичига олади. Банклар қонун ҳужжатларига мувофиқ ички аудиторлик дастурларини ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари ҳам шарт».

³ Каримов И.А. Ўзбекистон; миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1-жилд. 1996 й. 264 –265-б.

⁴ Шидловская М.С. Банковский надзор и аудит. –Минск. Вышэйшая школа, 2003 г, 3 стр.

Ўзбекистонда банк аудитига бунчалик катта эътибор қаратилаётганининг ўз сабаблари бор. Чунки давлат назорати органларининг тижорат банкларининг операцияларни ўтказиш ва уларнинг ҳисобини расмий жиҳатдан олиб боришига қўйиладиган барча талабларга риоя этилиши мамлакат кредит тизимининг сифати ва ишончлигини таъминлайди. Бу талаблар, биринчи навбатда, банкларга жалб этилган омонатчилар ва мулкдорлар капиталининг йўқотишлар, рискни бартараф этиш ёки уни энг паст даражага тушириш шарти билан банк операцияларининг даромадлигини мақбул даражада таъминлашга қаратилган.

Тижорат банкларини аудит қилиш Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги, “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги, “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг “Ўзбекистон Республикаси банкларида аудит текширувларини ўтказиш тўғрисида” ги 24.06.2000 йил № 403 сонли, “Тижорат банкларига ички назорат ташкил этишга оид тавсиялар” Ўзбекистон Республикаси Марказий тавсиялари, “Тижорат банкларининг ички аудитига Марказий банк томонидан қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги янги таҳриридаги низоми ва бошқа аудит ҳақида низом, банк ҳамда аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи бошқа қонун ва меъёрий ҳужжатларга асосан амалга оширилади.

Банк тизимидаги ислохотларнинг чуқурлашуви молиявий ресурсларни оқилона бошқариш усуллари ва воситаларидан кенгроқ фойдаланиш, тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаштиришда эса бевосита ва билвосита назорат воситаларини кенг қўлланишини тақозо этади. Шу боис Марказий банк тижорат банклари ва уларнинг филиаллари молиявий-хўжалик фаолиятини вақти вақти билан мунтазам назорат қилиб туришга катта эътибор қаратмоқда. Дунё тажрибаси кўрсатишича, тижорат банклари барқарорлигини сақлашда ташқи ва ички аудит катта аҳамият

касб этади. Марказий банкнинг ички ва ташқи аудитни кучайтиришига нисбатан қўяётган қатъий талаблари назорат органлари ва молия-кредит муассаларининг ўз зиммаларига юкланаётган вазифаларини сифатли ва ўз вақтида бажаришга шароит яратмоқда.

Шуни такидлаб ўтиш керакки ички ва ташқи аудит бир биридан фаркланади, бу борада иқтисодчи олимлар С.Норқобилов ва О.Абдусаломова шундай фикр юритган: “Ички ва ташқи аудитдан кутилган асосий мақсад, кўп жихатдан ўхшаш бўлиб, назорат қилиб боришдан иборат. Бироқ улар ўртасида муайян фарқлар ҳам борки, бу аудитор характериға боғлиқ. Ташқи аудит ҳисобот тизимни баҳолаш, банкнинг актив ва пассивларини баҳолаш ва текшириш, мавжуд ички назорат тизимини тестдан ўтказишдан иборат. Ташқи аудит текшириляётган банкнинг тақдим этган ҳисботи ва баланслари ҳақиқатға тўғри келадими ёки йўқми, унинг молиявий аҳволи ва муайян давридаги фаолияти натижаларини баҳолашдан иборат. Четдан тақлиф этилган, мустақил аудиторлик фирмалари томонидан тайёрланган ҳулосалар юқори ташкилотларига, акциядорлар, кредиторлар ва ҳоказоларға мўлжалланади ва ундан ички аудиторлар ҳам фойдаланилади.”⁵

Ички аудит ташқи аудитға нисбатан белгиланиши ва ташкил этилишға қараб, бошқача характерли, мазмунға эға бўлады. Ички аудит банк доирасида мустақил бўлинма сифатида банк фолиятининг ҳар кунги фаолиятини текширувидан ўтказиб боради. Умум томонидан қабул қилинган қоидаларига кўра, ички аудит банкининг ўз мажбуриятларини самарали бажаришға хизмат қилады, яъни биринчи навбатда муаммоларнинг эндигона вужудға келаятган даврида аниқлашға йўналтирилган бўлады. Ички аудит бошқарув қуроли, банк операцияларининг ички кучлари ёрдамида жуда яқиндан кузатиш имконияти бўлиб, бошқарув мақсадға эришиш кафолатидир. Бунинг учун ички аудит хизмати бошқарувини бажарилган анализ натижалари ҳақидаги

⁵ С.Норқобилов, О.Абдусаломова “Банкларда аудит” Тошкент “Маънавият”, 2005й. 81 б.

ахборот билан таъминлаб, бўлинмалар фаолиятини, ҳар хил йўриқларни таҳлил этиб, уларга юзага чиқаётган муаммоларни бартараф қилиш бўйича тавсиялар бериб боради. Ички аудит хизмати ходимлари ташқи аудиторлар билан ҳамкорликда иш юритади.

Ички аудит натижалари банк раҳбарлари томонидан амалдаги конунлар доирасида мавжуд ресурсларни ҳисобга олган ҳолда жорий ишларни бошқаришда фойдаланилади. Шу тариқа ички аудит ташкилотларининг ўз мақсадга эришиши учун хизмат қилади. Банк фаолиятининг ички аудити вазифалари юқорида саналганлардан фарқ қилмайди, аммо банк фаолиятининг хусусиятлари, банк маҳсулотлари, бухгалтерия ҳисоби, ишни ташкил этиш жараёни, таваккалчилик омилларининг кўплиги билан ўзгача хусусиятга эгадир.

Демак, ички аудит - банк ходимларининг ўз вазифаларини самарали бажаришларида ёрдам бериш мақсадида банк фаолиятини текшириш ва баҳолаш учун банк ичида доимий асосда тузилган мустақил экспертиза. Ички аудитнинг асосий мақсади бўлиб, ички аудит хизмати томонидан банк раҳбариятига банк фаолиятининг назароти ва натижалари бўйича объектив таҳлил, баҳо, тавсиялар ва маълумотлар тақдим этиш орқали банк Кенгаши ва Бошқарувига банк фаолияти мақсадига эришишида кўмаклашиш ҳисобланади.

Ички аудит хизмати эса - банкда ички назорат ҳолатини, жумладан молия-хўжалик фаолияти самарадорлиги, ҳисобнинг ишончлилиги ва аниқлиги, ҳисоботларнинг тўлиқлиги ва объективлиги, Ўзбекистон Республикаси банк қонунчилиги ҳужжатларига, таъсис ва ички ҳужжатларга, банк операцияларини амалга ошириш қоидалари ва тартибларига риоя қилинишини текшириш (аудит) ва мониторингини амалга оширувчи, шунингдек банк операцияларининг самарадорлиги ва ишончлилигини ошириш бўйича банк Кенгашига маслаҳатлар берувчи мустақил таркибий тузилмадир.

Ички аудит жараёнида топшириқларнинг бажарилиши турли-туман бўлиб, унинг мақсади ва ташкилот фаолияти характериға боғлиқдир. Қўйилган вазифаларни ҳар хил мезонларға суянган ҳолда турли йўллар, ҳар хил теранлиқлар ва деталлар билан ечиш мумкин. Бунда стандартлар катта ўрин тутади.

Давлат аппарати ривожланган мамлакатларда аудит муаммоларига, жумладан, ички аудитға катта эътибор берилади. Шу ўринда назорат қилиш юқори инситутларининг халқаро ташкилоти The International Organization of Supreme Audit Istitutions (INTOSA) бўлиб, унга АҚШ, Англия, Япония каби ўнлаб мамлакатлар аъзодир. Халқаро ички аудиторлар инситути The Institution of Internal Auditors (IIA) ҳам мавжуд. Бу йўналишда ҳукуматнинг махсус ташкилотлари, масалан, АҚШда (General Accounting Offis) иш олиб боради. Бу каби идораларнинг ҳар бирида аудит стандартларини ишлаб чиқадиған махсус бўлинмалар мавжуд. Бу стандартлардан кутилган мақсад ички аудитнинг аҳамияти ва маъсулиятини тушунтириш, ички аудит бўйича бошқарув учун асослар яратиш ва ишларни меъёрлаштириш, ички аудитни ўтказиш тажрибасини такомиллаштиришдан иборат. Стандартларнинг асосий принципларига мустақиллик ва объективлик, профессионаллик, иш ҳажми, аудиторлик топшириғини бажариш, ички аудит бўлимини бошқариш киради.

Аудит хизматлари ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари, банкнинг ички меъёрий ҳужжатлари ҳамда ўз низомлари асосида олиб боради.

Аудит хизмати, бугунги кунда, айтиш мумкинки, тижорат банки ва унинг барча филиаллари ва бошқа таркибий тузилмалари фаолиятнин истиқболлари ва мақсадларига эришишда ҳақиқий кўмакчи бўлмоқда. Аудит хизмати мустақил таркибий тузилма бўлсада, ўз фаолиятининг банкнинг бошқа мустақил бошқармалари билан ҳамкорликда олиб боради. Аудит хизмати бевосита Банк кенгаши ва унинг аудиторлик қўмитасига

бўйсунди. Аудит хизматининг таркибий тузилиши ва штат бирлигини ҳам Банк Кенгаши тасдиқлайди.

Бош аудитор (аудит хизмати раҳбари) Банк кенгаши қарори билан тайинлайди ва ўз лавозимидан озод этилади. Аудит хизматининг бошқа ходимлари банк кенгаши раиси томонидан бош аудитор тавсиясига асосан тасдиқланади. Аудит хизмати банк кенгаши томонидан ишлаб чиқилади ва банк кенгашига тасдиқлаш учун тақдим этилади. Фақат банк кенгаши аудит хизматининг харажатлар сметасига ўзгартириш киритиш ҳуқуқига эга. Аудит хизмати ходимларининг иш ҳақлари банк кенгаши томонидан ўрнатилади.

Ички аудит хизматини йўлга қўйишдан кутилган мақсад ички назорат тизими, жумладан, молиявий ҳисоботларини тузиш устидан назорат ўрнатишдир. Ички аудит томонидан банк фаолиятини, бошқарув жараёни сифатини ошириш, банк фаолиятини янада яхшилашга йўналтирилган объектив баҳо ва маслаҳат бериш банкнинг молиявий бозоридаги ўрнини мустаҳкамлашга олиб келади. Тижорат банкларида ички аудитни ташкил этиш банк кенгашининг зиммасига юклатилган бўлиб, ички назоратнинг самарадорлиги билан боғлиқ масалаларини вақти-вақти билан кўриб боради, банкдаги ички назорат аҳолини банк менежерлари, ички ва ташқи аудиторлар билан муҳокама этади, ички ва ташқи аудиторлар, назорат муассаларининг банкда аниқланган камчиликларини бартараф этишдаги таклифларининг банк раҳбарлари томонидан бажарилишини таъминлайди, мавжуд таваккалчилик ва лимитларининг банк стратегиясига мос келишини кузатиб боради. Банк раҳбарияти ходимларининг ўз бурчларини оғишмай бажаришини таъминлайдиган ваколат ва маъсулиятини аниқ белгилаб бериш керак. Чунки банк таваккалчиликларини мониторинг қилиш учун биринчи навбатда банк раҳбарлари жавобгардир.

Ички аудит ўз фаолиятининг мақсадларига эришиш учун асосан қуйдаги вазифаларини бажаради:

Банк кенгаши аудити текширувларига асосланган банкнинг ҳақиқий молиявий ҳолати ва банкнинг ички назорати тизими самарадорлиги тўғрисидаги аниқ ва мустақил (холис) маълумотлар билан таъминлаб боради;

ички аудит тизимининг самарадорлигини ва аудит текширувини ўтказишга доир қабул қилган тартиб ва тадбирларнинг амалда қандай қўлланилиётганлиги ва таъсирчанлигини баҳолайди ва таҳлил қилади;

банк фаолиятида кўзланган мақсадларга эришиш учун қўлланилган маъмурий ва амалий тадбирларнинг самарадорлигини таҳлил қилади;

таваккалчиликларни бошқаришга ва уларни баҳолаш услубларига доир тартибларининг қўлланилиши ҳамда уларнинг самарадорлигини таҳлил қилади;

молиявий маълумотлари тизимини, жумладан, электрон маълумотлар тизими ва электрон банк хизматларини таҳлил қилади;

бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботларининг ишончлиги ва ҳаққонийлигини таҳлил қилади;

банк фаолиятининг амалдаги қонун ва Марказий банкинг меъёрий ҳужжатлар талабларига мувофиқлигини баҳолайди;

Банк кенгаши томонидан қабул қилинган ички сиёсатлар ва банкнинг ички меъёрий ҳужжатларига риоя қилишни текширади;

доимий ҳисоботларнинг тўлиқлиги, ишончлиги ва ўз вақтида тақдим қилинишини текширади;

бухгалтерия китоби ва молиявий ҳисоботларнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлигини ўрганади;

капитал таркиби ва етарлилиги, активлари сифати ва ссуда портфелини таснифлаш асосида захиралар ташкил қилинишини, баланс ва балансдан ташқари моддалар таркибидаги ўзгаришлар ҳаракати ва жиҳатларини, бош банк томонидан тасдиқланган молия режаси ижросининг бажарилишни, даромадлар таркибидаги балансининг асосий жиҳатларни, бошқаришнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилади;

Банк кенгаши талабига асосан махсус текширишлари ўтказди ёки махсус текширишлар ўтказишга ёрдам беради.

Шунингдек, аудит хизмати:

- банк ходимларига уларнинг ўз вазифаларини самарали бажаришда кўмаклашиш;
- ойлик, чораклик ва йиллик ҳисоботларни жорий аудитидан ўтказиш;
- бухгалтерия, амалиёт ва маъмурий назорат тизимининг монандлигини баҳолашга ёрдам беради.

Бундан ташқари, ички аудит хизмати:

Ўзаро тажриба алмашиш ва малака ошириш мақсадида бошқа тижорат банклари ва ташкилотларининг ички аудит хизматлари билан ҳамкорлик қилади.

Маълумотларни алмашиши орқали ички аудит ходимлари ташқи аудиторларга ёрдам беради ва уларнинг ишида кўмаклашади.

Ўтказилган аудит текширувлари материалларини умумлаштириш ва аудиторлик қўмитасига текшириш натижалари тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этади.

Аудит ўтказиш жараёнида аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича Банк кенгаши ва Бошқаруви томонидан қабул қилинган қарорларининг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилиши устидан доимий назорат олиб боради.

Аудит хизматини бошқариш. Аудит хизматига Банк кенгаши томонидан тайинланган бош аудитор раҳбарлик қилади. У аудит ўтказишни режалаштиради, сиёсат ва жараёнларини белгилайди, ходимлар малакасини ошириш ва ўқитиш чораларини кўради, сифатига жавоб беради.

Бош аудиторнинг асосий вазифалари қуйдагилардан иборат:

аудит хизмати фаолиятига умумий раҳбарлик қилади;

аудит хизматининг таркибий бўлинмалари тузилишини, уларнинг лавозими вазифаларини, аудит хизматининг низомини, аудит

текширишлари тартибларини, аудит хизматининг йиллик харажатлар сметасини ишлаб чиқади ва ушбу ҳужжатларнинг ички аудит стандартларига мувофиқлигини таъминлайди;

аудит хизмати ходимларининг малакаларини ошириш чораларини кўриб боради;

Банк кенгаши ва аудиторлик қўмитасига аудит хизмати фаолияти бўйича доимий ҳисоботлар бериб боради;

Бош аудитор лавозими йўриқномасида қайд этилган бошқа вазифаларни бажаради.

Аудит хизмати ходимларининг ҳуқуқ ва ваколатлари.

Аудит хизмати ходимларининг ҳуқуқ ва ваколатларининг аниқ белгиланиши ўз фаолиятини сифатли ва самарали бажарилишини таъминлайди. Текширув давомида улар:

текшириш ўтказиш мақсадида бош банк ва банк филиалларининг барча бино ва хоналарига, шу жумладан касса тармоғи, пул алмаштириш шохобчалари, жамғарма кассаларига тўсиқсиз кириш;

банк фаолиятига тегишли бўлган ва аудит текшируви предмети ҳисобланган барча зарурий ҳужжатларни банк ва банк филиаллари раҳбарлари ҳамда ходимларидан талаб қилиш;

текшириш давомида банк ва унинг филиаллари раҳбарлари, ходимларидан юзага келган саволлар бўйича тушинтиришлар олиш , зарур ҳолларда улардан ёзма тушунтиришлар олиш;

ҳужжатлардан нусхалар олиш;

зарур ҳолларда, белгиланган тартибда(келгусида сақланиш гумон бўлган) ҳужжатларнинг асл нусхаларини олиб қўйиш;

алоҳида банк операциялари ва ҳужжатлари текширилаётган расмий сўровнома орқали банк мижозларидан зарур маълумотлар, тасдиқномалар ва ҳужжатлар талаб қилиб олиш ҳуқуқ ва ваколатларига эга бўлиши керак.

Бундан ташқари, текшириш жараёнида аниқланган хато ва камчиликлар бўйича филиалларга нисбатан тегишли чоралар кўрилиши тўғрисида Банк кенгашига таклифлар киритиб бориши лозим.

Аудит хизмати ходимларининг мажбуриятлари ва маъсулияти. Аудит хизмати ходимлари банк фаолиятининг барча қирраларини текшириш ҳуқуқи, ўз навбатида, уларга муайян мажбуриятлар ҳам юклайди, ҳисоботларнинг тўғри ва ҳаққоний тузилишида катта маъсулиятга эга бўладилар. Бу жиҳатдан улар:

банк муассасидан текшириш ўтказиш ҳақидаги фармойиши ва хизмат гувоҳномасига эга бўлиш;

банк ва унинг филиалларида ўтказилган текшириш жараёнида маълум бўлган банк ва тижорат сирларининг махфийлигини таъминлаш;

аудит текширувларини мутлақ мустақил равишда олиб бориш;

аудит текширувларини ўз вақтида ва сифатли ўтказиши;

текшириш натижалари бўйича ўз вақтида ҳолис аудит ҳисоботларини тайёрлаши ва тақдим этиши;

аудит текшируви ўтказишига доир Марказий банк меъёрий ҳужжатлари ва банкнинг ички меъёрий ҳужжатларига риоя қилиш лозим.

Шу билан бирга ички аудит хизмати ходимлари:

текшириш натижаларини бузиб кўрсатгани, банк ва унинг филиаллари ҳолатига баҳо бермагани;

текшириш жараёнида маълум бўлган банк ва тижорат сирларининг махфийлигини таъминламагани;

текшириш давомида олинган ҳужжатларнинг бутунлиги ва қайтарилишини таъминламагани учун ички аудит хизмати ходимлари Ўзбекистоан Республикасининг амалдаги қонунчилиги ва банкнинг тегишли ички меъёрий ҳужжатларига жавобгар бўлиши лозим.

Ички аудит хизмати ходимларига нисбатан ва текширувларни ўтказиш учун белгиланган талаблар. Ички аудит хизмати ходимларининг профессионал малакаси ички аудит хизмати ва ҳар бир аудиторнинг

маъсуллигини белгилайди. Ҳар бир аудитор бухгалтерия ҳисоби, иқтисодиёт, молиявий иш статистика, маълумотларини қайта ишлаш, техника, соликка тортиш ва ҳуқуқ соҳасида пухта билимга, иш фаолияти давомида ички аудит стандартлари, процедуралари ва усуллари, бухгалтерия ҳисоби принципи ва методлари, бошқарув принциплари, компьютерда жойлаштирилган ахборот тизими ҳақида тасаввурга эга бўлиши лозим. Бунда:

бажариётган вазифалари характерига мос олий маълумот ҳамда тегишли касбий кўникма ва малакага эга бўлишлари;

банк қонунчилиги ҳамда Марказий банкининг банк фаолиятини тартибга солувчи йўриқнома ва меъёрий ҳужжатларни билишлари;

ўз малакаларини доимий равишда ошириб боришлар;

вазифаларини ҳал этиш кўлами ва муддатига доир аудиторлик дастурлари режалаштириладиганда чекловларга эга бўлмасликлари лозим.

Текширувлар «аудит хизматининг банклар фаолиятини аудит текширувидан ўтказиш тўғрисида»ги тартибга асосан амалга оширилади.

Аудит хизматининг иш дастури:

-аудит текшируви аниқ мақсадга эга бўлиши;

-дастур қамрови доираси аудит мақсадларига эришиш учун етарли бўлиши;

-бажарилган иш режаси ва кўриладиган ҳар бир тармоқнинг зарур тамойиллари тасвирини ўз ичига олиши талабларига жавоб бериш лозим.

Амалга ошириладиган амалиётлар ҳажми ва мураккаблигига ёки ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларнинг ўзгаришига қараб дастурга киритилган тамойиллари ўзгариб туриши мумкин.

Аудиторлик ҳисоботида қўйиладиган асосий талаблар.

Аудиторлик ҳисоботи аудит текшируви тугаши билан қисқа муддат ичида тайёрланади. У ўз ичига аудит текшируви мақсади ва объекти, текшириш вақтида аниқланган муаммо ва камчиликлар, аниқланган ҳар

бир муаммони бартараф этиш бўйича таклифларни қамраб олган бўлиши шарт.

Муаммоларни бартараф этиш бўйича тайёрланган таклифларидан аниқланган муаммоларининг қисқача тавсифи, бу муаммоларни тўғрилаш бўйича амалга ошириладиган чоралар, уларга бириктирилган маъсул ходимлар ва чораларни амалга ошириш учун белгиланган муддатлар кўрсатилган бўлиши лозим.

Аудит хизмати ходимларининг ҳисоботлари бевосита Банк кенгашига ва аудиторлик қўмитасига тақдим қилинади. Ушбу ҳисоботларнинг нусхалри Банк бошқарувига, аниқланган камчиликларга тегишли бўлган қисми эса муайян бошқармаларга тақдим этилади.

Аудит хизмати текшириш жараёнида аниқланган хато ва камчиликларни бартараф этиш бўйича филиаллар томонидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиши ва уларга амал қилишни назорат этиш лозим.

Аудит текширувларини ўтказишдан мақсад, Бош банкни ва унинг барча филиаллари фаолиятини аудитдан ўтказиш, банклар фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик ва меърий ҳужжатларга мувофиқлигини назорат қилиш, бухгалтерия, операция ва маъмурий назорат тизимлари монандлигини баҳолаш, филиаллари фаолиятини таҳлил ва назорат қилиш орқали Банк кенгаши ва Банк бошқарувига банк фаолияти бўйича белгиланган истиқбол ва мақсадларга эришишда кўмаклашишдан иборат.

Аудит ўтказиш тартиби ва жараёнлари. Бош банк ва филиаллар фаолиятини аудитдан ўтказиш Банк кенгаши томонидан тасдиқланган «Аудит хизматининг филиаллар фаолиятини аудитдан ўтказиш бўйича текшириш режаси»га асосан амалга оширилади ва ушбу ҳужжат махфий ҳисобланади. Текшириш режасига Бош банк ва унинг барча филиаллари киритилган бўлиши лозим. Филиалларнинг молиявий аҳволи ёхуд иқтисодий кўрсаткичлари кескин ўзгарган ҳолатларда текшириш режасига ўзгартириш киритилиши мумкин.

II БОБ. БАНК КАПИТАЛИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА ЕТАРЛИЛИГИ АУДИТИ.

2.1.Банк капиталини шакллантириш ва ўзгартирилишининг тўғрилигини аудит қилиш.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ банк капиталини шакллантириш тартиби кўрсатиб ўтилган. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги қонунга кўра: «Банкнинг устав капитали банк муассислари ва акциядорлари тўлаган пул маблағларидан ташкил топади. Банклар устав капиталининг энг кам миқдори Марказий банк томонидан белгиланади»⁶. Марказий банк 1997 йилдан бошлаб тижорат банкларининг устав капитали ҳажмини оширишга бўлган талабни кучайтирди. Хусусан, банкларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш мақсадида 1997 йил январь ойидан бошлаб тижорат банкларига устав капиталини ҳар чоракда белгиланган миқдорда ошириш мажбурияти юклатилди. Бу эса кутилган самарани берди. Яъни 1998–2000 йилларда тижорат банкларининг капитали икки маротаба кўпайди.

Тижорат банклари капиталини шакллантириш билан бир қаторда капитални аудитдан ўтказишда қуйидагиларга алоҳида эътибор берилди:

Кредитга ва гаровга олинган маблағлардан ҳамда бошқа жалб этилган маблағлардан банкнинг устав капиталини шакллантириш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Банкнинг бошқа банкларнинг устав капиталида иштирокига йўл қўйилмайди, чет эл капитали иштирокидаги банклар ва шўъба банклар ташкил этиш ҳоллари шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳоллар бундан мустасно;

Ҳар бир акциядорнинг устав капиталидаги иштирокининг энг кўп улуши қонун ҳужжатлари билан белгиланган миқдордан ошиб кетмаслигига;

⁶ Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 33- бет.

Энг кам устав капитали банк муассислари томонидан уни рўйхатга олиш пайтигача тўланиши керак. Устав капитали учун тўланадиган маблағлар Ўзбекистон Республикасининг Марказий банкида ёки бошқа банкларида очилган жамғариш ҳисобварағига ўтказилади. Кўрсатилган маблағлардан депозит сифатида фойдаланиш мумкин.

Амалиётда кузатишимиз мумкинки тижорат банки уставига киритиладиган барча ўзгартириш ва қўшимчаларни аудит қилиш бир мунча мураккаб жараён ҳисобланади.

Тижорат банки уставига киритиладиган барча ўзгартириш ва қўшимчалар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида рўйхатга олинishi лозим.

Банк уставига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қарор акциядорлар умумий йиғилиши томонидан умумий йиғилишда иштирок этувчи овозга эга акциялар эгалари бўлган акциядорларнинг кўпчилик, тўртдан уч қисми овоз берган ҳолда қабул қилинади. Овоз бериш "битта акция - бир овоз" тамойили бўйича амалга оширилади.

Уставга киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчаларни рўйхатдан ўтказиш учун банк акциядорлар умумий йиғилиши тегишли қарор қабул қилган кундан бошлаб бир ой мобайнида Марказий банкнинг Тижорат банкларига лицензиялар бериш ва улар фаолиятини тартибга солиш департаментига қуйидаги ҳужжатларни уч нусхада тақдим этади:

- Банк кенгаши раиси имзолаган банк уставига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчаларни рўйхатга олиш тўғрисидаги илтимоснома (давлат ягона муассиси ҳисобланган банклар илтимосномасини Бошқарув раиси имзолайди);

- уставга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида қарор қабул қилинган банк акциядорлари умумий йиғилишининг баённомаси;

- Банк кенгаши раиси имзолаган банк уставига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар матни.

Марказий банкнинг қўшимча акциялар чиқарилишига розилик бермаслиги асосланган бўлиши ва бир ой муддат ичида ёзма равишда банкка юборилиши лозим.

Акциядорлик жамияти шаклига қараб банк бир қанча вазифаларни бажаради . Шу жараёнлар тўғри тартибда амалга ошириладиганини назорат қилиш мақсадида аудит қилиш керак бўлади.

Акциялар очик усулда жойлаштирилганда банк қуйидагиларни бажариши лозим:

Эмиссия проспектига ўзгартиришлар киритиш учун қимматли қоғозларни рўйхатдан ўтказувчи органга мурожаат қилиши;

Эмиссия проспектини матбуотда эълон қилиши;

Акцияларни жойлаштириши;

Устав капитали миқдорининг оширилиши туфайли банк уставига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш билан бирга амалдаги қонунчиликка мувофиқ банкнинг ваколатли органи билан акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунини тасдиқлаши;

Қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органга акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунлари тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этиши;

Акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунларини матбуотда эълон қилиши;

Марказий банкка устав капитали миқдорининг оширилиши муносабати билан банк уставига киритиладиган ўзгартиришлар ва қўшимчаларни рўйхатга олиш тўғрисидаги илтимосномани тақдим этиш билан бирга акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунлари тўғрисида маълумот бериши.

Акциялар ёпиқ тарзда жойлаштирилганда эмитент банк қуйидагиларни бажариши лозим:

Акциялар чиқарилишини қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органда рўйхатдан ўтказиши;

Акцияларни бўлажак инвесторлар доирасида жойлаштириши;

Акцияларни чиқариш якунлари бўйича устав капитали миқдорининг оширилиши муносабати билан банк уставига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш билан бирга амалдаги қонунчиликка мувофиқ ваколатга эга бўлган орган билан акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунини тасдиқлаши;

Қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органга акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунлари тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этиши;

Марказий банкка банк устав капитали миқдорининг оширилиши муносабати билан банк уставига киритиладиган ўзгартиришлар ва қўшимчаларни рўйхатга олиши тўғрисидаги илтимосномани тақдим этиш билан бирга акцияларни чиқариш ва жойлаштириш якунлари тўғрисида маълумот бериши.

Қайд этилган талаблар билан бирга эмитент банклар қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органнинг қимматли қоғозларни чиқариш ва рўйхатдан ўтказишга доир меъёрий ҳужжатлари талабларини бажарадилар.

Акциялар номинал қийматини пасайтириш ёки акциялар умумий сонини қисқартириш, жумладан, кейинчалик уларни тўлаш шарти билан сотиб олиш орқали Банк устав капитали камайтирилиши мумкин.

Агарда банк уставида кўзда тутилган бўлса, акцияларнинг бир қисмини сотиб олиш ва уларни тўлаш йўли билан банк устав капиталини камайтиришга рухсат этилади.

Агар устав капитали камайтирилиши натижасида унинг ҳажми банк уставидаги тегишли ўзгаришларни қайд қилиш санасида аниқланадиган, Марказий банк томонидан белгиланган устав капиталининг энг кам миқдоридан камайиб кетса, банк устав капитали миқдорини камайтиришга рухсат берилмайди.

Устав капиталини камайтириш ҳамда банк уставига тегишли ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги қарор акциядорлар умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади (давлат ягона муассиси ҳисобланган банкда қарор ҳукумат томонидан қабул қилинади). Қарорда устав

капиталининг камайтирилиши сабаблари кўрсатилади ва уни камайтириш тартиби белгиланилади.

Жойлаштирилган акцияларни сотиб олиш йўли билан устав капиталини камайтиришда акциядорлар умумий йиғилишининг устав капиталини камайтириш тўғрисидаги қарорида сотиб олинadиган акциялар турлари, банк томонидан сотиб олинadиган ҳар бир турдаги акциялар сони, сотиб олиш нархи, тўлов шакли ва муддати, шунингдек акцияларни харид қилиш муддати белгиланиши лозим.

Акциялар номинал қийматини пасайтириш йўли билан устав капиталини камайтиришда акциядорлар умумий йиғилишининг устав капиталини камайтириш тўғрисидаги қарорида акциянинг янги номинал қиймати, акция нархи ҳамда акциялар янги номинал қиймати ўртасидаги фарқни акциядорларга қайтариш шакли ва муддати, шунингдек ушбу фарқни қайтариш муддати белгиланиши зарур.

Банк томонидан оддий акцияларни сотиб олиш (акция нархи ва янги номинал қиймати ўртасидаги фарқни қайтариш) бозор нархига мувофиқ равишда, имтиёзли акциялар эса - жамият уставида кўзда тутилган нархда амалга оширилади.

Банк устав капиталининг камайтирилиши аудитида қуйидаги ҳолатлар ўрганиб чиқилади:

- устав капиталининг камайтирилиши натижасида Марказий банк томонидан белгиланган иқтисодий меъёрлар ҳамда банк устав капитали энг кам миқдорида қўйилadиган талабларнинг бузилиши эҳтимоли ёки ҳар қандай акциядор иштироки улуши устав капиталининг қонунчилик томонидан белгиланган чекланган миқдоридан ошиш ҳолати;

- тақдим этилган ҳужжатларнинг қонунчилик ва Марказий банк меъёрий ҳужжатлари талабларига мос келиши;

- устав капиталининг камайтирилиши омонатчилар манфаатларига ва банк молиявий аҳволига аниқ хавф солиши мумкинлиги.

Марказий банкнинг устав капиталини камайтиришга розилик бермаслиги асосланган бўлиши ва охирги зарур ҳужжат олинганидан кейин бир ой муддат ичида ёзма равишда банкка юборилиши лозим.

Тижорат банклари устав капиталининг таркиби турли молиявий манбалар ҳисобига шаклланади. Ушбу манбалар ҳақида тадқиқотнинг биринчи бўлимида батафсил ёритилган эди. Уларнинг асосийлари сифатида банк томонидан чиқарилган оддий акцияларни таъкидлашимиз лозим. Банк устав капиталининг асосий қисми ушбу акциялар ҳисобига шакллантирилади.

Ўзбекистон банк амалиётида тижорат банкларининг имтиёзли акцияларини сотишдан олинган тушум ҳам устав капитали таркибига киритилади. Бунда, имтиёзли акцияларнинг қиймати устав капитали умумий суммасининг 20 фоиздан ошиб кетмаслиги керак⁷. Айрим ривожланган индустриал давлатларда, масалан, Германия ва Австрияда имтиёзли акцияларни сотишдан олинган тушумлар банкларнинг устав капитали таркибига киритилмайди, устав капитали фақатгина оддий акцияларни сотишдан олинган тушум ҳисобига шакллантирилади. Чунки имтиёзли акцияларнинг эгалари тижорат банкининг ҳисобот йилида фойда олиши ёки олмаслигидан қатъий назар белгиланган дивиденд тўловини олиш ёки банк тугатилганда акция учун қўйилган маблағни биринчи навбатда қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Ўзбекистон банк амалиётида, халқаро Базель андозаларида кўзда тутилгани каби, устав капиталининг фақат ҳақиқатда тўланган қисми капитал таркибига киритилади. Халқаро амалиётдан маълумки, кўпчилик ҳолларда акциядорларнинг бир қисми таъсис шартномасида кўзда тутилган миқдордаги ўз улушларининг маълум қисмини тўлашдан бош тортадилар ёки тўлашни кечиктирадилар. Шунинг учун ҳам эълон қилинган устав

⁷ Ўзбекистон Республикасининг «Акциядор жамиятлар ва акциядорларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳақида» ги Қонуни, 1996 йил 26 апрел. 19-модда.

капиталининг фақатгина ҳақиқатда тўланган қисмини тижорат банкининг капитали таркибига киритиш мақсадга мувофиқдир.

Банклар, коида тарикасида, мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилади.

Банкларни аудит текширувидан ўтказиш жараёнида аудитор, аудиторлик принципларига қатъий амал қилиши, ҳалол ва самимий бўлиши зарур. У ҳолис бўлиши ҳамда шахсий хайрихоҳлик ва бошқа эҳтирослар объектив фикр юритишда ҳалал беришига йўл қўймаслиги шарт. У текширув натижасидан мутлақо манфаатдор бўлмаслиги зарур.

Банкларнинг акцияларини олиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Банк муассислари банк акциядорлари таркибидан у рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида чиқиб кетиш ҳуқуқига эга эмаслар. Банкнинг устав капитали банк муассислари ва акциядорлари тўлаган пул маблағларидан ташкил топади.

Тижорат банкларининг устав капитали банк уставида кўрсатилади ва банк фаолиятини бошлашнинг дастлабки маблағи ҳисобланади. Тижорат банклари устав капитали суммаси қонун йўли билан чегараланмаган, лекин банклар фаолиятини барқарор таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилаб қўйилади.

Тижорат банклари устав капитали банк ўз маблағларининг асосий қисмини ташкил этади ва устав фонди суммаси банк акционерлари умумий йиғилишида оширилиши мумкин.

Алоҳида ҳолларда қонун ҳужжатларига мувофиқ банкнинг устав капиталини шакллантириш учун бюджет маблағларидан фойдаланилиши мумкин.

Ташкил этилаётган банк капиталининг етарлилик даражасини аудит қилишда қуйидагилар асосий ҳисобланади:

-Марказий банк белгилаган устав капиталининг энг кам миқдори юзасидан талабларга мувофиқлиги;

-кўзда тутилаётган ўсишни қўллаб-қувватлаш даражаси;

-кўзда тутилаётган даромадлар ва асосий фондлар даражаси;
-муассисларнинг зарур ҳолларда қўшимча капитал кирита олиш қобилияти.

Банк рўйхатга олингунича устав капитали маблағларини тўплаш учун муассислар томонидан Марказий банк ёки Ўзбекистон Республикасининг бошқа банкларида вақтинча жамғарма ҳисобварақ очилади.

Банк рўйхатга олинадиган вақтгача муассислар томонидан тўланиши керак бўлган устав капиталининг энг кам миқдори Марказий банк меъёрий ҳужжатлари билан белгиланади. Марказий банк фаолият шартлари, бизнес-режада кўрсатилган операциялар тури ва ҳажмига қараб банк устав капитали миқдорига қўшимча талаблар қўйиши мумкин.

Банкни ташкил этиш вақтида устав капитали суммаси миқдорида эгаси ёзилган акциялар чиқарилиб, улар банк рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида банк акциядорлари таркибидан чиқиш ҳуқуқига эга бўлмайдиган муассислар ўртасида тақсимланади.

Шуни яна бир бор таъкидлаб ўтиш керакки аудитор ўз ишини бажариши чоғида ҳалол ва самимий бўлиши зарур. У ҳолис бўлиши ҳамда шахсий хайрихоҳлик ва бошқа эхтирослар объектив фикр юритишда ҳалал беришига йўл қўймаслиги шарт. У текширув натижасидан мутлақо манфаатдор бўлмаслиги зарур. Аудитор иш давомида ўзига маълум бўлган махфий ахборот сир сақланишини таъминлаши ва алоҳида рухсатсиз учинчи шахсларга ошкор этмаслиги шарт.

Тижорат банклари капитали шаклланиши аудитини амалга ошириш учун банкларнинг жами капиталининг маълум санадага ҳолатини кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси баъзи тижорат банклари жами капиталининг шаклланиши таркиби⁸

(2014 йил 01 январь ҳолатига)

Банклар		“Қишлоқ қурилиш банк” ОАТБ		“Давр - Банк” ХЁАТБ		ДТ “Халқ банки”	
№	Кўрсаткичлар	Миқдори (минг. сўм)	Салмоғи (фоизда)	Миқдори (минг. сўм)	Салмоғи (фоизда)	Миқдори (минг. сўм)	Салмоғи (фоизда)
1	Устав капитали	278 035 452	84,98%	19 500 000	67,71%	200 000 000	64,54%
2	Оддий акциялар	277 058 952	84,68%	19 500 000	67,71%	200 000 000	64,54%
3	Имтиёзли акциялар	976 500	0,30%	0	0	0	0
3	Кушимча капитал	941 882	0,29%	215 448	0,75%	0	0
4	Тақсимланмаган фойда	20 106 156	6,15%	5 894 576	20,47%	51 646 107	16,67%
6	Захира капитали	28 119 120	8,60%	3 192 929	11,09%	58 177 675	18,78%
7	Субординациялашган қарз мажбуриятлари	0	0	0	0	0	0
8	Консолидациялашган шўба корхоналарига қилинган қуйилмалар	0	0	0	0	0	0
	Жами капитал	327 202 610	100%	28 802 953	100%	309 823 782	100%

⁸ «Ahbor-Reyting» дан олинган маълумотлар асосида тузилган. www.ahbor.uz

Маълумотлардан кўринадик, тижорат банкларининг жами капитали асосан 2 элемент ҳисобига, яъни устав капитали ва махсус захира ҳисобига шаклланган. Ушбу устав капиталининг жами капитал ҳажмидаги салмоғи ўртача 72,0 фоизни ташкил қилади. Устав капиталининг жами капитал ҳажмидаги салмоғи юқори эканлиги ижобий ҳолат ҳисобланади. Чунки устав капитали юқори барқарорлик даражасига эга бўлган молиялаштириш манбаи ҳисобланади. Халқаро банк амалиётида банк балансининг пассивидаги устав капитали салмоғининг ижобий ўзгариши банкнинг тўловга қобиллигининг мустаҳкамлигини белгиловчи бирламчи омил ҳисобланади.

1-Жадвал маълумотларидан кўринадик, тижорат банкларининг капитали таркибида устав капитали сезиларли даражада юқори салмоқни эгаллайди. Масалан «Қишлоқ қурилиш банк» ОАТБнинг устав капитали жами капиталнинг 84,98 % ини ташкил этган. Бу эса, устав капиталининг ҳақиқатда тўланган қисми бўлиб, оддий ва имтиёзли банк акцияларини бирламчи қимматли қоғозлар бозорида сотиш натижасида шаклланади. Яъни 278 035 452 сўмлик устав капитал таркибида 277 058 952 сўм оддий акциялар ва 976 500 сўм имтиёзли акциялар ҳисобига ташкил топган.

Давлат тижорат «Халқ банки» нинг жами капитали 309 823 782 сўмни ташкил этиб шундан 64,54% яъни 200 000 000 минг сўми устав капиталига тўғри келади. Жами капиталдан тақсимланмаган фойдасининг улуши 16,67% ни, яъни 51 646 107 сўмни ташкил этган.

«Давр Банк» ХЕАТБ нинг устав капитали жами капиталнинг 67,71% ини ташкил этган. Жадвал маълумотидан кўришимиз мумкинки банкнинг имтиёзли акциялари мавжуд эмас. Оддий акцияларининг жами капиталдаги улуши эса 19 500 000 сўмни ташкил этади.

Ҳозирги пайтда тижорат банклари акцияларини олди-сотдисини амалга ошириш учун иккиламчи қимматли қоғозлар бозорининг тўлиғича шаклланмаганлиги туфайли оддий ва имтиёзли акцияларнинг баҳосини операцион қиймат усули орқали аниқлашнинг имконияти йўқ.

Юртбошимиз шу хусусда тўхталиб, жумладан шундай деди: «Такрор ва такрор айтишга тўғри келади: қачонки қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори тўла ишга тушса, фонд биржаси том маънода фаолият кўрсатса, қачонки акциялар қиймати мунтазам эълон қилиб борилса, аҳолида акциялар сотиб олишга иштиёқ ва интилиш туғилса, акцияларнинг ўзи эса шунчаки оддий қоғоз бўлиб қолмасдан, ҳақиқий қимматли қоғозга айланиб, ўз эгалари учун муҳим даромад манбаи бўлсагина, бу мақсадга эришиш мумкин. Содда қилиб айтганда, бу акциялар қонун нуқтаи назаридан қимматли қоғоз деб баҳоланади. Лекин ҳаётда одамлар бунга қандай қараяпти?»⁹.

Юқорида қайд этилгандек, қимматли қоғозлар иккиламчи бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги уларнинг бозор баҳосини аниқлаш имкониятини бермаяпти.

Шу сабабли, банклар устав капиталининг ҳақиқатда тўланган қисмини жами капитал ҳажмидаги салмоғи ва банкнинг ресурслари ҳажмидаги салмоғини таҳлил қилишимиз мумкин.

Тижорат банклари жами капитали таркибида махсус захирани жуда юқори салмоққа эга эканлиги, фикримизча, салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки тижорат банклари махсус захирасининг сезиларли қисми девальвация захираси ҳисобига вужудга келган. Девальвация захираси банк иқтисодий қийинчиликларга тушганда ундан чиқиб кетиш учун молиявий ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш имкониятини етарли даражада бермайди. Чунки ушбу захира реал қийматга эга бўлмаган капиталнинг арзон манбаси ҳисобига вужудга келган бўлиб, уни банкнинг актив пул маблағлари ҳисобварақларида манба сифатида кирим қилишнинг имконияти мавжуд эмас.

Маълумки, эмиссион даромад тижорат банкининг оддий ва имтиёзли акциялари бозор баҳоси билан уларнинг номинал қиймати ўртасидаги фарқ

⁹ Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том, –Т.: «Ўзбекистон», 2004, 205-бет.

сифатида юзага келади. Тижорат банклари оддий ва имтиёзли акцияларини қимматли қоғозлар бозорида олди-сотди қилинмаслиги уларнинг бозор баҳосини шаклландирмаслигига сабаб бўлади.

Имтиёзли акцияларни, шунингдек оддий акцияларни ҳам сотиш орқали банк капиталини шакллантиришнинг энг қиммат усули ҳисобланади. Чунки имтиёзли акцияларнинг эгалари оддий акцияларнинг эгаларига нисбатан тўғридан-тўғри банк фойдасини тақсимлашда биринчи навбатда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўладилар, бунинг натижасида тўланиши лозим бўлган банк дивидендларининг миқдори камайиб кетиши мумкин.

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, тақсимланмаган фойданинг жами капитал ҳажмидаги салмоғи нисбатан сезиларли салмоқни ташкил этади. Бу эса ижобий ҳолат ҳисобланади. Чунки тақсимланмаган фойда банкнинг барча тўловлари амалга оширилгандан сўнг қоладиган фойда бўлиб, у банк акциядорлари йиллик ҳисобот йиғилишининг қарорига мувофиқ ишлатилади. Тижорат банклари мазкур капитал манбаси ҳам молиявий жиҳатдан нисбатан барқарор манба таркибига киритилиши

Тижорат банкларининг жорий йилдаги соф фойдаси барча харажатлар ва чегирмалардан сўнг вужудга келадиган капитал манбаси ҳисобланиб, республикада банк амалиётида банкларнинг иккинчи даражали капитали таркибига киритилади. Бизнинг фикримизча, ушбу капитал манбасини нисбатан молиявий барқарор манба эканлигини инобатга олиб асосий капитал таркибига киритиш лозим.

Тижорат банклари капитали таркибида қайта баҳолаш захирасининг жуда кичик салмоққа эга эканлиги жадвал маълумотларидан кўриниб турибди. Ҳолбуки, ривожланган хорижий давлатларда қайта баҳолаш захираси банклар қўшимча капиталининг асосий қисmini ташкил этади. Бунинг сабаби, йирик ва ўрта тижорат банклари катта шаҳарларда юқори баланс қиймати мавжуд биноларга эгадирлар. Биноларнинг бозор баҳоси

эса, одатда, ўсиш тенденциясига эга. Бундай шароитда юқори қийматга эга бўлган биноларнинг бозор баҳоси ўсиши натижасида катта миқдордаги қайта баҳолаш захираси пайдо бўлади.

Банк капиталини барқарор манбалардан шакллантириш ва уни ўсиш тенденциясини таъминлаш, бугунги ривожланган иқтисодиёт талаби ҳисобланади. Қуйида банк капиталини сўнги беш йилдаги динамикасини таҳлил қиламиз.

1-диаграмма

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари жами капитали динамикаси¹⁰

млрд сўмда (йил бошига)

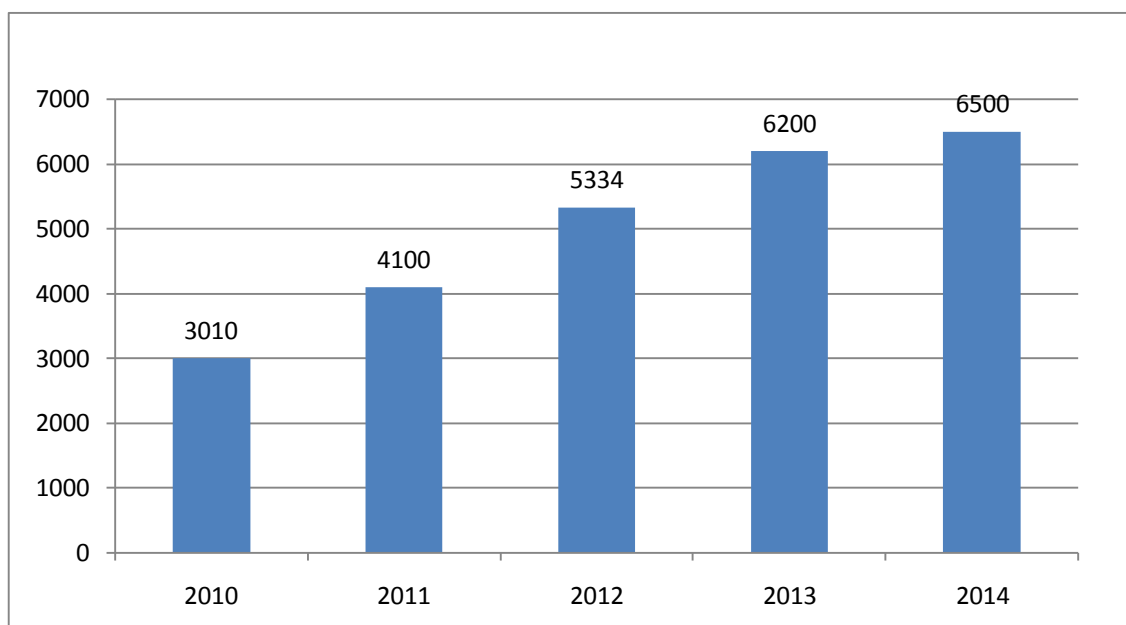

Диаграмма маълумотидан кўришимиз мумкинки, тижорат банкларимиз жами капитали динамикаси ўсиш тенденциясига эга. Хусусан, 2010 йилда тижорат банкларимиз жами капитали 3010 млрд сўмни ташкил қилган бўлса, 2011йилда 2010 йилга нисбатан 1090 млрд, 2012 йилда 2324 млрд сўмга ва 2013 йилда 3190 млрд сўмга ортган. Бу кўрсаткич 2014 йилга келиб 3490 млрд сўмга ортиб, 6500 млрд сўмни

¹⁰ Муаллиф томонидан www.cbu.uz маълумотлари асосида тузилди.

ташкил этмоқда. Бу эса ўз навбатида банкларимизда олиб борилаётган сиёсатнинг тўғри йўлга қўйилаётганлигидан далолат беради.

Мазкур жадвал орқали юқорида таҳлил қилинган тижорат банклари жами капиталида йирик тижорат банкларини улушини кўриб чиқамиз. Бунда, банкларнинг сўнги икки йиллик жами капитали динамикасини таҳлил қиламиз. Жадвални тузишда, ТИФ «Миллий банк», «Ўзсаноатқурилишбанк», «Агробанк», «Асакабанк», «Ипотекабанк», «Қишлоқ қурилиши банки» маълумотларидан фойдаланамиз.

2-жадвал

Йирик тижорат банкларида жами капитали динамикаси.¹¹

(млн.сўмда)

№	Банклар	01.01.2013	01.01.2014	Ўзгариши (+,-)
1	ТИФ «Миллий банк»	891 635,3	1 048 876,1	157 240,8
2	«Ўзсаноатқурилишбанк»	335 040,3	430 422,7	95 382,4
3	«Агробанк»	297 810,1	371 389,9	73 579,8
4	«Асакабанк»	586 454,1	691 062,7	104 608,6
5	«Ипотекабанк»	193 689,2	233 769,6	40 080,4
6	«Қишлоқ қурилиши банк»	222 458,1	327 202,6	104 744,5

Юқорида келтириб ўтилган жадвал маълумотларини таҳлил қиладиган бўлсак, барча йирик тижорат банкларимиз жами капитали ўсиш суръатида эканлигини кўришимиз мумкин. Банкларнинг ўсиш динамикасини мос ҳолда фоизларда таҳлил қиладиган бўлсак, «Қишлоқ қурилиши банки» капитали 32% билан биринчи ўринни,

¹¹ Банкларнинг йиллик ҳисоботлари ва “Ahbor-Reyting” маълумотлари асосида тайёрланган.

«Ўзсаноатқурилишбанк» 22%, «Агробанк» 20%, «Ипотекабанк» 17%, «Миллий банк» ҳамда «Асака банк» 15% билан сўнги ўринни эгаллайди. Ушбу жадвалда жами капиталнинг ўсиш суръатини фоизларда таҳлил қилиб, банкларнинг капитали ўсиш самарадорлигини аниқладик.

3-жадвал

Йирик тижорат банкларида устав капитали динамикаси.¹²

(млрд.сўмда)

№	Банклар	01.01.2013	01.01.2014	Ўзгариши (+,-)
1	ТИФ «Миллий банк»	623 867	623 867	0
2	«Ўзсаноатқурилишбанк»	251 836,3	318 543	66 706,7
3	«Агробанк»	167 377,8	233 724	66 346,2
4	«Асакабанк»	361 232,2	435 679,6	74 447,4
5	«Ипотекабанк»	109 354,6	138 301,4	28 946,8
6	«Қишлоқ қурилиши банк»	181 112,8	278 035,4	96 922,6

Мазкур жадвал 2-жадвалнинг мантиқий давоми бўлиб, жами капиталнинг ўсиш динамикасида устав капитали улушини таҳлил қилишимизда ёрдам беради.

Демак, жадвал маълумотидан кўриниб турибдики ТИФ «Миллий банк» капитали ўсишида устав капитали ўзгармаган.

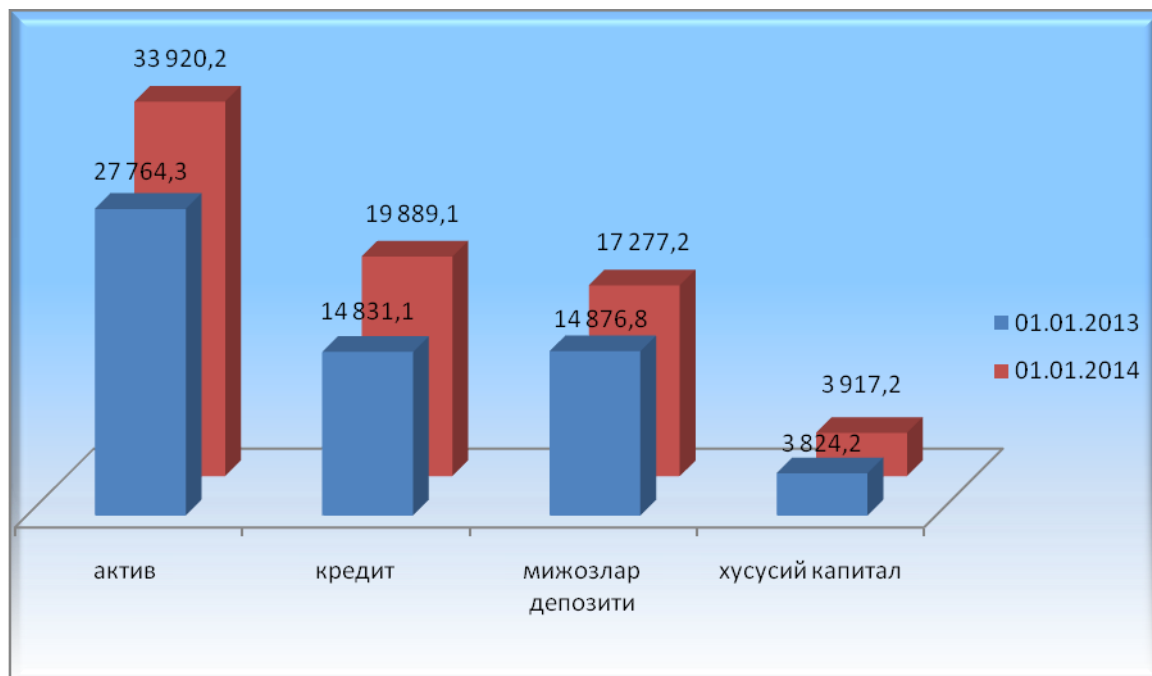
Бу кўрсаткич «Ўзсаноатқурилишбанк»да 66 706,7 млрд сўм, «Агробанк»да 66 346,2 млрд сўм, «Асакабанк»да 74 447,4 млрд сўм, «Ипотекабанк»да 28 946,8 млрд сўм ва «Қишлоқ қурилиши банки»да 96 922,6 млрд сўмни ташкил қилади.

¹² Муаллиф томонидан банкларнинг йиллик ҳисоботлари ва “Ahbor-Reyting” маълумотлари асосида тайёрланган.

Банк капитали таркибида устав капитал улушининг юкори бўлиши ижобий ҳолат ҳисобланади.

2-диаграмма

Тижорат банкларининг асосий кўрсаткичлари динамикаси.¹³

Юқоридаги диаграмма маълумотидан кўришимиз мумкинки, тижорат банкларининг барча асосий кўрсаткичлари, хусусан, активлари, кредит маблағлари, мижозлардан қабул қилинган қисқа ва узоқ муддатли депозитлари ҳамда хусусий капитали ўсиш тенденциясига эга. Активлар, кредит маблағлари ва мижозлар депозитини йўлга қўйишда хусусий капитал амортизатор вазифасини ўтайди яъни уларни барқарор ушлаб туришни таъминлайди.

Хусусий капитални оширишда нафақат акцияларни чиқариш, балки бошқа омиллар билан ҳам таъсир этиш мумкин.

Бизга маълумки асосий воситалар саналмиш бино-иншоотлар ўсиш қийматига эга ва шунинг натижасида асосий воситаларни қайта баҳолашдан вужудга келадиган маблағ тақсимланмаган фойдани шакллантиришда қатнашади.

¹³ Муаллиф томонидан «Ahbor-Reyting» маълумотлари асосида тузилди.

Ўзбекистон тижорат банкларида қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг ўсган қиймати 30908-«Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси» ҳисобварағига кирим қилинади. Ушбу сумма, тижорат банкининг 31203-«Тақсимланмаган фойда» ҳисобварағига, яъни асосий капитали таркибига, тегишли активнинг тиклаш ва бошланғич қийматининг эскириш суммалари ўртасидаги фарқ суммасига тенг миқдорда ҳар ойда ўтказиб борилади¹⁴.

Бинолардан ташқари банкларга тегишли ерларнинг бозор баҳоси ошиши натижасида қайта баҳолаш захирасининг миқдори ошади.

Ривожланган хорижий давлатларда, хусусан, АҚШ, Япония ва Ғарбий европа давлатларида тижорат банкларига тегишли ерлар уларнинг хусусий мулки ҳисобланади. Шу сабабли, ерлар баҳосининг ўсиши ҳисобига юзага келган заҳира миқдори тўғридан-тўғри банкнинг қўшимча капитали таркибига киритилади.

Ўзбекистонда тижорат банклари ва бошқа юридик шахслар эгаллаб турган ер майдонларига нисбатан хусусий мулкчилик муносабатлари мавжуд эмас¹⁵. Шу сабабли, тижорат банклари фойдаланаётган ер майдонларининг қиймати қайта баҳоланмайди¹⁶. Демак, Ўзбекистон тижорат банкларида қайта баҳолаш захираси фақат банкларга тегишли бўлган асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида юзага келади.

Шуни назарда тутиш лозимки, тижорат банкларида қайта баҳолаш захирасини шакллантириш ва ундан банкнинг капиталини ошириш учун фойдаланганда солиққа тортиш механизми бевосита таъсир қилади. Солиққа тортиш механизми таъсирининг моҳияти шундаки, банкда қайта баҳолаш натижасида юзага келган фарқ миқдори фойда ёки даромад ҳисобланади ва солиққа тортилади. Ёки юзага келган фарқ миқдори мулк қийматининг ўсиши сифатида мол-мулк солиғига тортилади. Бунинг

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 166- бет.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. –Т.: «Ўқитувчи нашриёти», 1998, 19-бет

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 169- бет.

натижасида банк реал тушумга эга бўлмаган ҳолда солиқ тўлаган бўлиб чиқади. Бу эса, банкнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир қилади.

АҚШ, Япония ва Ғарбий европа давлатларида тижорат банкларининг қайта баҳолаш захираси умуман солиққа тортилмайди. Бу эса қайта баҳолаш захирасидан капитал элементи сифатида фойдаланиш имконини беради.

Демак, тижорат банклари капитали таркибида мазкур захираларнинг кичик салмоққа эга эканлигининг асосий сабаблари сифатида республикамызда қайта баҳолаш ҳисобидан вужудга келган қийматнинг мол-мулк солиғига тортилиши ва тизимли қайта баҳолаш тартибининг ривожланмаганини эътироф этишимиз лозим.

Тижорат банкларида субординациялашган қарз мажбуриятларининг мавжуд эмаслиги, тижорат банкларининг ўрта ва узоқ муддатли кредитлар бозоридаги мавқеининг заифлигидан далолат беради. Чунки субординациялашган қарз мажбуриятларининг тижорат банкларига ўрта ва узоқ муддатли ресурсларни жалб қилишнинг қулай ва кам харажатли воситаси ҳисобланади.

Тижорат банклари, аввало, қисқа муддатли кредитлаш институтлари ҳисобланади. Шу сабабли, уларнинг ресурслари таркибида асосий ўринни қисқа муддатли молиялаштириш маблағлари эгаллаши лозим. Айни вақтда, ўрта ва узоқ муддатли кредитлаш ҳисобидан молиялаштириладиган юқори рентабелли инвестиция лойиҳалари мавжуд бўлиб, улар банкларни ўрта ва узоқ муддатли ресурслар топишга мажбур қилади. Субординациялашган қарз мажбуриятларидан ана шундай ресурсларни жалб қилиш воситаси сифатида фойдаланилади.

Тижорат банклари жами капитали таркибида консолидациялашган шўъба корхоналарига қилинган қуйилмалар мавжуд эмаслиги жадвал маълумотларидан яққол кўринмоқда. Демак, бизнинг банкларда лизинг, траст, факторинг, форфейтинг компаниялари каби кредит муассасалари ташкил этиш амалиёти етарли даражада мавжуд эмас. Ҳолбуки, халқаро

банк амалиётида тижорат банклари қошида ташкил этилган кредит муассасалари фаолиятининг иқтисодий жиҳатдан самарали экани ўз исботини топган.

Банклар қошида ташкил этилган шўъба корхоналари мустақил балансга эга бўлмайди, улар белгиланган харажатлар сметаси асосида фаолият юритади ва олган фойдаси банкнинг фойдасига қўшилади. Энг муҳими, улар фаолиятини самарадорлигини аниқ кўрсаткичларда ифодалаш мумкин. Шунингдек, тижорат банклари молиявий муассаса сифатида ресурсларга эга бўлиб, ушбу ресурслардан самарали фойдаланиш имкониятлари янада ошади. Бу уларнинг фаолияти самарадорлигини ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш имконини беради.

Тижорат банкларида кредитдан келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш захираларининг жами капитал ҳажмидаги салмоғи кичик эканлиги кузатилди. Бунинг асосий сабаби, тижорат банклари томонидан берилган кредитларни таснифлашда уларнинг риск даражаси нисбатан юқори эмаслиги ва муддати ўтган ссудаларни кичик миқдорда эканлигидир.

Тижорат банклари капиталини шакллантиришда унинг таркибини барқарор молиялаштириш манбалар ҳисобидан амалга оширишга эришиш банк капиталини бошқаришнинг асосий омилларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Устав капиталининг бошқа манбаларга нисбатан юқори барқарорликка эга эканлигини инобатга олиб, унинг жами пасивлар таркибидаги улушини тадқиқ қилганимизда мазкур кўрсаткичнинг сезиларли даражада пасайиб бориш тенденциясига эга эканлигини гувоҳи бўлдик. Ушбу натижаларни ижобий ҳолат сифатида баҳолаб бўлмайди. Ушбу ҳолат тижорат банклари капиталини самарали бошқаришдаги мавжуд бўлган муаммо ҳисобланади. Чунки тижорат банклари устав капитали нисбатан юқори барқарорликка эга бўлиб, банк қийин молиявий ҳолатга тушганда ундан асосий ҳимоя қилиш воситаси сифатида фойдаланади. Тижорат банклари устав капитали салмоғини банк

пассивлари таркибидаги улушининг барқарор миқдорини таъминлашга эришиш уларнинг молиявий жихатдан бақувват бўлишига хизмат қилади.

Хорижий капитал иштирокидаги банкларни ташкил этиш ва уларнинг фаолиятига қўйиладиган талаблардан келиб чиқиб бу турдаги банкларнинг капиталини шакллантириш ва ўзгартиришни аудит қилишда бир мунча бошқа ҳолларни ҳам назарда тутиш керак. Хусусан :

А) Фақат молиявий аҳволи мустаҳкам ва бенуксон ишбилармонлик обрў-эътиборга эга бўлган норезидент банклар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз шўъба банкларини очишларига йўл қўйилади. Бунда қисқа муддатли мажбуриятлари IBCA, Moody's ёки Standart and Poor таснифлари бўйича A1 (ёки A+) дан паст бўлмаган рейтингга эга норезидент банклар устунликка эгадир. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз шўъба банкни очиш ёки бу ердаги банк устав капиталида иштирок этиш истагини билдирган норезидент банк устав капитали 30 миллион АҚШ доллари эквивалентига тенг суммадан кам бўлмаслиги керак.

Б) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият юритувчи банклар норезидентлар бадаллари ҳисобига ўз устав капиталини қўпайтириш, шунингдек банк акцияларини сотиш ёки тўланмаган акциялар ва банк акцияларини имтиёзли равишда сотиб олиш ҳуқуқини резидент акциядорлар томонидан норезидентлар фойдасига беришга белгиланган тартибда олдиндан Марказий банкнинг рухсатномасини олишлари шарт.

В) Хорижий капитал иштирокидаги банк Марказий банк белгилаган тартибда маблағларни ички активларга жойлаштириши шарт. Ички активлар деганда хорижий капитал иштирокидаги банкнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлаштирилган сўмлардаги ва чет эл валютасидаги активлари, жумладан, қуйидагилар тушунилади:

- банкнотлар, тангалар ва тўлов ҳужжатлари;

- хорижий капитал иштирокидаги банкнинг Ўзбекистон Республикаси банкларидаги вакиллик ва бошқа ҳисобрақамларда сақланаётган маблағлари;

-Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва резидентларининг қимматли қоғозлари;

-Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига ва резидентларига берилган кредитлар.

Г) Чет эл капитали иштирокидаги банклар ва хорижий банклар шўъба банкларида - бош бухгалтер, бошқарув раиси ўринбосари, бошқарув раиси ўринбосарлари бир кишидан кўп бўлган банкларда эса - биринчи ўринбосар лавозимиغا Ўзбекистон Республикаси фуқаролари тайинланади.

Устав капиталини шакллантиришда ҳамда ундан кейинги босқичларда унинг етарлилигини таъминлашда оддий акциялар банк учун қулай молиявий восита бўлиб ҳисобланади. Оддий акциялар эмиссияси банк учун ташқаридан капитални жалб қилишнинг энг қиммат шакли ҳисобланади. Жумладан, акцияларни молия бозорида жойлаштириш билан боғлиқ бўлган харажатлар, оддий акцияларга тўланадиган дивидендлар миқдорини бошқа қимматли қоғозларга тўланадиган тўловлар рискинни қайд этиб ўтишимиз мумкин. Чунки, банк келгусида, оддий акциялардан режалаштирилган даромад миқдорини ололмай қолиш эҳтимоли доимо сақланиб қолади. Акциядорларнинг муомалага янгидан чиқарилган акцияларни сотиб олиш имконияти бўлмаганда, ушбу акциялар банк фаолияти устидан назорат юритиш талабларини камайтирадилар. Агар янгидан чиқарилган акциянинг ҳар бири тегишли миқдорда фойда келтирмаса уларни чиқариш билан боғлиқ харажатлар банк фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Айни вақтда, фикримизча, Ўзбекистон банк амалиётида тижорат банклари устав капиталининг барқарорлигини оширишга хизмат қилувчи икки асосий омил мавжуд:

Банкларни масъулияти чекланган жамиятлар шаклида ташкил этишга рухсат берилмаслиги.

Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги қонунининг 7-моддасига мувофиқ банклар мулкчиликнинг ҳар қандай

шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилади. Демак, маълум бўладики банклар масъулияти чекланган жамият сифатида ташкил этилишига қонун ҳужжатларида рухсат этилмаган.

Банк муассислари банк рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида банк акциядорлари таркибидан чиқишга ҳақли эмаслиги¹⁷.

Ўзбекистон банк амалиётида банкларнинг оддий ва имтиёзли акцияларини сотишдан тушган маблағлар тижорат банклари устав капиталининг асосий қисмини ташкил этади. Уларнинг бозор баҳосини ошириш устав капитали миқдорини ва эмиссион даромадлар ҳажмини ошириш имконини беради.

Банк оддий акцияларининг бозор баҳоси ижобий ўзгаришига молия бозорида банк акцияларига бўлган талабнинг ошишига таъсир қилади. Имтиёзли акцияларнинг бозор баҳоси эса банкнинг операцион фойдаси ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ. Чунки имтиёзли акциялар учун белгиланган фоизлар операцион фойда ҳисобидан тўланади.

Марказий банк тижорат банкларининг жами капиталига нисбатан 10 фоиз миқдорида минимал етарлилик талаби белгилаган бўлиб, ушбу талабни бузилишига йўл қўймаслик банк капиталини аудитининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Асосий капиталнинг минимал даражаси эса 5 фоиз қилиб белгиланган.

Асосий капитал қўшимча капиталга нисбатан барқарор молиялаштириш манбаи бўлганлиги сабабли капитални аудити жараёнида унга алоҳида эътибор берилади.

Асосий капитални аудити жараёнида унинг барқарорлигига, унга таъсир қилувчи омилларни ўрганишга устуворлик берилади.

Банк капиталидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш капитални аудитининг муҳим жиҳатларидан бири саналади.. Банк капиталидан

¹⁷ Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003. 254- бет.

фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда капиталнинг қийматини баҳолаш марказий масала ҳисобланади.

Лекин, шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, банк капиталидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда абстракт мушоҳадаларга ҳам сезиларли ўрин ажратилади. Бунинг сабаби, банк капиталидан айнан қайси актив операцияларни амалга оширишда фойдаланилаётганлигини аниқлашнинг иложи йўқ. Чунки банк ресурсларидан умумий асосда фойдаланилади.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари капиталини шакллантириш ва аудитининг назарий асосларини тўғри талқин қилиш ва бу борада мавжуд бўлган асосий муаммоларнинг моҳиятини очиб бериш, тижорат банклари капиталини аудитини такомиллаштириш тадбирларини илмий жиҳатдан асослаш учун жиддий замин ҳозирлайди.

2.2. Тижорат банклари капиталининг етарлилиги аудити.

Республикамиз тижорат банкларининг охирги ҳисобот даврига тузилган молиявий ҳисоботларига асосан тижорат банклари капитали таркибида асосий капитал улуши 95%га яқин, қўшимча капитал улуши эса атига 4-5 фоизни ташкил этмоқда.

Банк капиталининг етарлилиги бўйича расмий маълумотларга асосан, мамлакатимиз банк тизими капитали етарлилиги даражаси Базель қўмитаси томонидан белгиланган халқаро меъёрдан 3 баробардан ҳам юқори бўлиб, у 24,3 фоизни ташкил этмоқда.

Мамлакатимиз тижорат банклари жами капитали йил сайин ошиб бормоқда ва унинг ўсиш суръати ўртача йиллик 26 фоизни ташкил этмоқда. Банк капиталининг ошиши асосан банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлашга хизмат қилади, бу эса ўз навбатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватлаш, биринчи навбатда, инвестиция мақсадлари, бошланғич капитални шакллантириш учун узоқ муддатли кредитлар ажратиш ҳажмини кенгайтиришга, банкларда янги хизмат турларини жорий этишга ва халқаро амалиётда операцияларини кенгайтиришга имкон беради.

2013 йилда банклар капиталлашувини оширишнинг барча воситаларидан самарали фойдаланиш, жумладан, қўшимча акциялар ва қарз қимматли қоғозларини чиқариш ҳамда жойлаштириш орқали аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини жалб этиш қўламларини кенгайтириш натижасида тижорат банкларининг умумий капитали ҳажми 2012 йилга нисбатан 25 фоизга ошиб, 2014 йил 1 январь ҳолатига кўра 6,5 трлн сўмдан ошди. Бунда тижорат банкларининг устав капиталини янада ошириш борасида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари ва уларда белгиланган тадбирлар ижросининг таъминланганлиги муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Базель келишуви натижасида фақат фаолият кўрсатувчи банклар учун эмас, балки янги тузилаётган банклар учун ҳам капитал етарлилик даражаси бўйича талаблар қўйилди.

Базель шартномасининг асосий мақсади йирик банкларнинг чет эл бўлимлари билан бошқарма банкларини мослаштириш; давлатларaro хатарларни бир хил тартибга солиш; банк капиталини етарлилиги талабининг хатарларини ҳисобга олган ҳолда умумийлаштиришдир.

Базель шахрида ғарб мамлакатлари йирик банкларининг халқаро кенгашида банк балансининг ликвидлиги янги усули қабул қилинди. Бу усул банк капиталининг етарлилигини активларининг хатарга тортилганлик кўрсаткичлари бўйича ҳисоблаш белгиланди.

Банк капиталининг етарлилигини аниқлашга икки хил усулда ёндашиш мумкин:

- Базель шартномаси тавсияси,
- CAMEL(S) - тизими бўйича тавсияси.

Базель келишувига асосан капиталнинг етарлилик даражаси қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида ифодаланади:

1. 1-даражали капитал (асосий) билан 2-даражали (қўшимча) капитал ўртасидаги нисбат;
2. Банк асосий ва умумий капиталининг рисклилик даражаси бўйича тортилган активларга нисбатини белгилайдиган капитал етарлилик меъёрлари;

Биринчи кўрсаткич учун асосий ва қўшимча капитал ўртасидаги нисбат 1:1 доирасида бўлиши керак деган талаб қўйилади, яъни қўшимча капитал асосий капиталдан ошиб кетмаслиги керак.

Иккинчи кўрсаткич бўйича асосий капитал риск даражаси бўйича тортилган активларнинг 4% дан кам бўлмаслиги, умумий капитал эса 8% дан кам бўлмаслиги керак.

Юқоридаги кўрсатиб ўтилган талаблардан келиб чиққан ҳолда банк капиталининг аудитида икки томонини кўрсатиб ўтиш керак:

1. Статик;
2. Динамик;

Капиталнинг етарлилик даражасининг статик қиррасини жуда оддий тушунтирса бўлади. Бунга асосан ҳар қандай депозит олувчи ва кредит берувчи банк 5 млн. ЕВРО эквивалентидаги маблағдан кам бўлмаган устав капиталга эга бўлиши керак. Мазкур талабни бажармаган бирорта банк бу талабни бажармасдан туриб ишга тушиши мумкин эмас. Фаолиятда бўлган банкларга эса капитални тўлдиришга маълум вақт берилади.

Капитал етарлилик даражасининг динамик қирраси эса бир мунча қийинроқдир. У Базель келишуви меъёрларининг мажбурий риоя қилиниши билан боғлиқдир.

Банк капиталининг етарлилиги масаласини ҳал қилишда АҚШнинг федерал захира тизими томонидан таклиф қилинган «CAMEL(S)» рейтинг системаси алоҳида ўрин эгаллайди.

«CAMEL(S)» рейтинг системасининг хусусиятлари шундан иборатки, бу система орқали тижорат банкининг рейтинги банк фаолиятининг барча кўрсаткичларини ҳисобга олади ва ҳар битта кўрсаткич бўйича ҳам баҳо беради.

CAMEL(S) тизими банк барқарорлиги учун муҳим аҳамият касб этадиган барча молиявий жиҳатларни қамраб оладиган тизимдир.

Шу боис, Америка Қўшма Штатлари федерал захира тизими тижорат банкларини назорат қилиш бўйича CAMEL(S) рейтинг тизимини ишлаб чиқди. Мазкур тизим банк фаолиятининг 5 та муҳим молиявий кўрсаткичларини ташкил этади, жумладан:

1. Capital adequacy – банк сармоясининг етарлилиги;
2. Assets quality - активлар сифати;
3. Management – бошқарув;
4. Earnings – даромад ва фойда кўрсаткичи;
5. Liquidity – ликвидлиги;
6. sensibility for risks – рискка таъсирчанлик кўрсаткичи.

Capital adequacy - капитал етарлиги. Банк капитали банк фаолиятининг хажми, тури ва тусини сақлаб туриши, фавқулоддаги сабабларда қўрилган зиённи қоплаши ва банк кредит муассасалари сифатида фаолият юритаётган жамият эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Банк капитали адекватлигини аудит қилиш учун АҚШда «CAMEL(S)» рейтинг системаси бўйича қуйидаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланади:

1. Биринчи ва иккинчи даражали капитал ўртасидаги нисбат;

Капиталнинг етарлилик коэффицентини асосий ва қўшимча капиталларнинг риск даражаси бўйича тортилган активларга нисбат;

асосий капитал

$$K1 = \frac{\text{Риск даражаси бўйича тортилган активлар}}{\text{Жами капитал}};$$

Риск даражаси бўйича тортилган активлар

Жами капитал

$$K2 = \frac{\text{Риск даражаси бўйича тортилган активлар}}{\text{Жами капитал}};$$

Риск даражаси бўйича тортилган активлар

Молиявий левераж коэффицентини; Молиявий левераж коэффицентини банк жами капиталининг баланс активларининг ўртача суммасига нисбатан тенг. Молиявий левераж коэффицентини 3% даражасига ўрнатилган.

«CAMEL(S)» рейтинг системаси бўйича банк капитали қуйидагича тузилган:

1. Банкнинг асосий капитали;
2. Банкнинг асосий акциялари;

Муддатсиз имтиёзли акциялар, агар улар бўйича қайтариб сотиб олиш вақти ўрнатилмаган бўлса, акция эгасининг истагига қараб сотиб олинмаса ва бу акциялар бўйича махсус захиралар яратилмаган бўлса, имтиёзли акцияларни асосий капиталга қўшилишининг яна бир шарти шундан иборатки, уларни эмитент фаолият кўрсатиш даврида зарарларни қоплашга ишлатиши мумкин бўлса ва эмитент дивидентларни тўлашни кечиктириш имконияти ва ҳуқуқи бўлса;

1. Тақсимланмаган фойда ва захиралар;

Консолидация қилинган шубба корхоналарнинг акционер капиталдаги улуши. Капиталнинг бу қисми филиал ва шубба корхоналарнинг фаолиятдан келиб чиқадиган зарарни бемалол қоплайдиган бўлиши керак.

Шу тарзда ҳосил бўлган асосий капитал акционер капитални ташкил қилишда иштирок этадиган номоддий активлар суммасига камайтирилади.

Қўшимча капитал эса қуйидаги элементлардан иборат:

Риск даражаси бўйича тортилган активларнинг 1.25 фоизига тенг ўлчамдаги кредит йўқотишларини қоплаш учун захиралар;

Муддатсиз имтиёзли акциялар ва улар бўйича бозор қийматининг номинал қийматдан ошган қисми;

Субординациялашган қарзлар ва ўрта муддатли имтиёзли акциялар (асосий капиталнинг 50 фоизидан ошмаган ҳолда), агар уларнинг тўланиш муддати 5 йилдан кам бўлмаса;

Банк капиталининг етарлилигини баҳолаш системаси 5 баллик система бўйича ўлчанади. Банкларнинг олган балл кўрсаткичи қанчалик катта бўлса, банк шунчалик кучсиз ҳисобланади. Олинган баҳолар қуйидагича ҳисобланади:

- 1 - кучли;
- 2 - қониқарли;
- 3 - ўртача;
- 4 – критик;
- 5 - қониқарсиз;

Капитални баҳолаш қуйидагиларга нисбатан аниқланади:

- рискли активларнинг ҳажмига;
- критик ва қониқарсиз активларнинг ҳажмига;
- кутилаётган банкнинг ўсишига, режаларга ва келажагига;
- банк активларини бошқариш сифатига нисбатан;

Шу сабабли банк капиталини якуний баҳолашда активлар сифати катта ўрин тутди. Агар банк капиталининг ўлчами катта бўласа ҳам, унинг активлари қониқарли бўлмаса, банк кучли ҳисобланмайди.

Жами капитал, асосий капитал ва активлар сифати коэффиценти ўлчамларидан келиб чиққан ҳолда банк фаолиятини баҳолашнинг рейтинги 2-жадвалда келтирилади:

4-Жадвал

Капитал етарлилиги аудитида уни баҳолаш мезони¹⁸

Баҳо	Асосий капитал коэффиценти К1	Жами капитал коэффиценти К2	Чекловлар
1	4% дан анча юқори	8% дан анча юқори	Активлар сифати 2дан кам бўлмаслиги , рискли активлар коэффиценти 11%дан катта бўлмаслиги керак
2	4% дан бир мунча юқори	8% дан бир мунча юқори	Активлар сифати 3, рискли активлар коэффиценти чегараланмаган
3	4% га тенг	8% га тенг	Активлар сифати 4, рискли активлар коэффиценти чегараланмаган
4	4% дан бир мунча паст	8% дан бир мунча паст	Ссудалар бўйича эхтимолли зарарларни қоплаш захираси дастлабки капиталдан ортиқ
5	4% дан анча кам	8% дан анча кам	Зарарлар классификацияси дастлабки капиталдан ортиқ

¹⁸ “Управление деятельностью коммерческого банка” (Банковский менеджмент) / Под редакций О.И.Лаврушина . Москва. Юристь 2003 год.

2-жадвалдан шуни айтиш мумкинки банкларнинг капитали етарлилигидан ташқари уларнинг активлари ҳам банкларнинг капитали бўйича рейтингини аниқлашда эътибор қаратилади.

1 баҳо капитал ўлчами 1 гуруҳ нормативларга тўғри келадиган ва активлари аъло ёки яхши деб баҳоланган банкларга берилади;

2 баҳо капитал етарлилик даражаси 2 гуруҳ нормативларга тўғри келадиган ва активлар сифати 3дан кам бўлмаган банкларга берилади;

3 баҳо капитал етарлилик даражаси 3 гуруҳ нормативларга тўғри келадиган ва активлар сифати 4дан кам бўлмаган банкларга берилади;

4 баҳо умумий капиталнинг етарлилиги 8%дан бир мунча кам қийматга эга бўлса ва банк активлари сифати паст бўлса, банк активлари бўйича йўқотишлар акционер капиталга зиён келтириши мумкин бўлган банкларга берилади;

5 баҳо капитал етарлилик даражаси минимал меъёрдан кичик бўлса ва активлари йўқотишлар каби классификация қилиниб, акционер капиталига зарар келтираётган банкларга берилади.

Банк назорати бўйича Базель қўмитасининг янги тавсиялари ва халқаро молия институтлари экспертларининг таклифларини инобатга олган ҳолда Марказий банкнинг 2013 йил 30 январда 949-7-сонли «Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида»ги Низоми ишлаб чиқилди.

Капитал аудити жараёни банк акциядорларининг янгиланган рўйхати, жами акциядорлар улушининг баланс ҳисоботидаги тўланган капитал суммасига тенглиги ҳамда банк капитали Марказий банкнинг “Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги Низоми талабларига жавоб бера олишини текшириш масалаларини қамраб олади.

**Ўзбекистон Республикасида янги очилаётган банклар устав
капиталининг энг кам миқдорига қўйиладиган талаблар¹⁹**

Банклар	Янги ташкил этилаётган банклар устав капиталининг минимал даражаси			
	2006	2007	2008	2011
Тижорат банклари	4 млн.АҚШ доллари	5 млн.АҚШ доллари	5 млн.евро	10 млн.евро
Хусусий банклар	2 млн.АҚШ доллари	2,5млн.АҚШ доллари	2,5 млн.евро	5 млн.евро
Чет эл капитали иштирокидаги банклар	5 млн.АҚШ доллари	5 млн.АҚШ доллари	5 млн.евро	10 млн.евро

3-жадвалдан шуни айтиш мумкинки Ўзбекистон Республикасида банларнинг капиталлашув жараёнига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Банк капиталини узлуксиз ошириб бориш орқали банкларнинг жаҳон молия бозоридаги нуфузини оширада, қолаверса аҳоли ишончи ортади.

Шу билан бирга тижорат банклари капиталлашув даражасини янада ошириш, ресурс базасини мустаҳкамлаш ва диверсификациялашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш давом эттирилмоқда.

Бунда асосий эътибор қўшимча акциялар чиқариш ва жойлаштириш борасидаги ишларни жадаллаштириш ҳисобига банклар капиталлашув даражасининг камида 20 фоизга ошишини таъминлашга қаратилади. Шунингдек, банк тизимининг умумий устав капиталида нодавлат сектори

¹⁹“Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида” низом (Янги таҳрирда) ЎЗР. Марказий банки 30.01.2013 й. № 949-7-сон.

улушини ошириш бўйича қабул қилинган чора-тадбирларни амалга ошириш борасида ишлар давом эттирилади.

Умуман олганда, 2013 йилнинг ўзида тижорат банкларининг устав капиталини ошириш мақсадида жами 534,5 млрд. сўмлик қўшимча акциялар инвесторлар орасида жойлаштирилди.

Бунда муомалага чиқарилган акцияларнинг 25 фоизидан кам бўлмаган қисми «Тошкент» республика фонд биржаси орқали бирламчи очик савдоларда жойлаштириб борилди.

Капиталнинг етарлилик коэффицентлари:

Таваккалчиликка асосланган капиталнинг умумий суммаси (ТАКУС) чегирмаларни ҳисобга олган ҳолда I даражали капитал ва II даражали капитал йиғиндиси сифатида аниқланади;

Таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активлар умумий суммаси (ТҲОАУС) чегирмалар ажратилиб, таваккалчилик ҳисобга олинган ҳолдаги баланс ва балансдан ташқари активлар йиғиндиси сифатида аниқланади;

Умумий капиталнинг етарлилик коэффиценти K1 қуйидагича ҳисобланади:

$$K1 = \text{ТАКУС} / \text{ТҲОАУС}$$

K1 нинг минимал рухсат этилган даражаси 0.1 га тенг (10 фоиз)

I даражали капиталнинг етарлилик даражаси қуйидагича аниқланади:

$$K2 = \text{I даражали капитал} / \text{ТҲОАУС}$$

K2 нинг минимал рухсат этилган даражаси 0.05 га тенг (5 фоиз)

Капиталнинг етарлилик даражаси талаблари билан бир қаторда тижорат банклари номоддий активлар ва Гудвилл чегириб ташланган I даражали капиталнинг умумий активлар суммасига нисбати орқали аниқланадиган левераж коэффицентига риоя этишлари керак:

$$K3 = \text{I даражали капитал} / (\text{Умумий активлар олув номоддий активлар})$$

Левераж коэффициентининг минимал рухсат этилган даражаси 0.06 га тенг (6 фоиз).

Капиталдан чегирмалар капитал етарлилиги коэффициентлари ҳисоблангунча амалга оширилиши керак.

I даражали капиталдан чегирмалар номоддий активлар, шу жумладан гудвиллни ўз ичига олади.

Регулятив капиталдан чегирмалар қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) бирлашмаган нобанк шубба молия корхоналари капиталига инвестициялар, жумладан, бундай корхоналар капиталини ташкил қилувчи уларнинг ҳар қандай акциялар ва қарз мажбуриятлари;

б) бирлашмаган нобанк номолиявий корхоналар капиталига инвестициялар, жумладан бундай корхоналар капиталини ташкил қилувчи ҳар қандай қимматли қоғозлар ва қарз мажбуриятлари;

в) бирлашмаган банклар капиталининг ҳар қандай воситаларига инвестициялар.

Банк капиталининг етарлилик даражаси устидан аудит ўтказилганда мазкур талабларига мувофиқ бўлмаган банклар қуйидагиларни ўз ичига олувчи капиталга қўйиладиган талабларнинг бажарилишини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқишлари керак:

- банк капиталини етарлилик даражасигача кўтариш учун зарур бўлган стратегия ва ҳатти-ҳаракатлар;

- режанинг амал қилиш даври мобайнида белгиланадиган капиталнинг чекланган миқдорлари;

- банкнинг фаолиятига белгиланган чекловлар таъсири остида режа билан қамраб олинадиган давр учун тадбирлар режаси;

- Марказий банк талабларига мувофиқ бошқа ахборот.

6-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси баъзи тижорат банклари капиталининг етарлилик аудитининг таҳлили²⁰
(2014 йил 01 январь ҳолатига) минг сўмда

№	Банклар	Риска тортилган активлар	Регулятив капитал	Биринчи даражали капитал	(В/Б)*100 фоизда	(Г/Б)*100 фоизда	(Г/В)*100 фоизда
	А	Б	В	Г	Д	Е	Ф
1	Асака банк	3 757 130 788	691 062 715	580 461 408	18,40	15,45	84,00
2	Халқ банк	2 407 809 198	309 823 782	200 362 596	12,87	8,33	64,67
3	Қишлоқ Қурилиш банк	1 445 856 948	327 202 610	307 727 838	22,63	21,29	94,05
4	Трастбанк	460 836 936	90 669 260	78 385 595	19,68	17,01	86,46
5	Капитал банк	598 125 067	72 727 670	57 032 279	12,16	9,54	78,42

Д- Регулятив капиталнинг риска тортилган активларга нисбати.

Е- Биринчи даражали капиталнинг риска тортилган активларга нисбати.

Ф- Биринчи даражали капиталнинг регулятив капиталга нисбати.

²⁰ Муаллиф томонидан «Ahbor-Reyting» маълумотлари асосида тузилди.

6-Жадвалда Асака банк, Трастбанк, Капиталбанк, Қишлоқ қурилиш банк ва Халқ банкларининг 2014 йил 01 январь ҳолатига молиявий ҳисоботларининг аудит натижалари асосида капиталининг етарлилик таҳлили амалга оширилган.

Жадвалдан кўриш мумкинки таҳлил қилинаётган банкларнинг барчаси Марказий банк талабларини аъло даражада бажармоқда. Давлат-тижорат Халқ банки умумий капиталнинг етарлилик даражаси 12.87 фоизни ташкил этган. Ўзбекистон Республикаси ДАТ Асака банк очиқ акционерлик жамиятида, банкнинг биринчи даражали капиталининг етарлилиги 15.45 фоизни ташкил этган. Шу ўринда шуни алоҳида такидлаб ўтиш керакки банкларнинг биринчи даражали капиталининг умумий капиталдаги улуши анча юқоридир. Бу шуни кўрсатадики ўз маблағлари таркибида устав капиталининг миқдори анча кўпдир. Жаҳон амалиётида эса иккинчи даражали капиталнинг таркиби кенгрокдир. Масалан тижорат банкларимизда субординар қарз мавжуд эмас . Бу банкнинг қарз мажбуриятлари шакли бўлиб, банк капиталини аниқлаш мақсадида ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали капиталнинг 50 фоизидан ошмаслиги керак. «Капиталбанк» Очиқ акциядорлик-тижорат банкнинг биринчи даражали капиталнинг регулятив капиталга нисбати 68.73фоизни ташкил этмоқда.

Базель андозалари қабул қилингунга қадар тижорат банклари устав капиталининг хорижий валютадаги қисми билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд эди. Бу борадаги асосий муаммолар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Маълумки, тижорат банкларнинг баланси миллий валютада тузилади. Капитал таркибига хорижий валютада маблағ қўйилганда, у жорий даврдаги курс бўйича банк баланс ҳисоботларида миллий валютада акс эттирилади. Бунда банкнинг даромади миллий валютанинг қадрсизланиши натижасида юзага келадиган фарқ миқдорини қоплаш учун етадиган даражада бўлиши керак. Акс ҳолда банк чет эл

валютасидаги соф активларини хорижий валютадаги капитал миқдориға тенг равишда сақлаб туришга мажбур бўлади.

2. Агар капитал таркибидаги хорижий валюта чет эл банклариға депозит сифатида қўйилган бўлса, унда банк капиталининг қийматини тўлиқлиғича сақлаш имконияти юзага келади. Лекин хорижий банк депозитларға бозор ставкаси бўйича фоиз тўлайди. Ривожланаётган хорижий мамлакатларда эса, одатда, хорижий валютадаги депозитларнинг фоиз ставкаси жуда паст бўлади. Демак бунда, хорижий валютада қўйилган маблағлардан фойдаланиш самарадорлиғи паст бўлади.

Ушбу андозаға кўра, тижорат банкларнинг хорижий валютада шакллантирилган устав капитали банкнинг балансида тадрижий қиймат бўйича ҳисобға олинади. Бундан буён хорижий валюта алмашув курсининг ўзгаришидан қатъий назар, унинг банк балансидаги миллий валютада акс этган қиймати ўзгармасдан қолади. Аммо банк бу маблағларни ўзининг актив операцияларида эркин ишлатиш ҳуқуқидан фойдаланиб устав капиталиға қўйилган хорижий валюталар актив операцияларда ишлатилганда қайта баҳоланади. Натижада, банкнинг активлари ва пасивлари ўртасида қайта баҳолаш миқдорида фарқ юзага келади. Бу фарқ миқдори тижорат банки балансининг пасивидаги девальвация захираси ҳисобварағиға ўтказилади.

Ўзбекистонда тижорат банклари капиталининг етарлилиғиға нисбатан ўрнатилган талаблар халқаро Базель андозаларида кўзда тутилган талаблардан сезиларли даражада фарқ қилмайди.

**Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг тижорат банклари
капитали етарлилигига нисбатан белгиланган талабларининг халқаро
Базель стандартларидан фарқ қилувчи асосий жиҳатлари²¹**

№	Кўрсаткичлар	Банк капитали етарлилигининг минимал даражаси
1	Тижорат банклари жами капиталининг етарлилик даражаси: Халқаро Базель стандартларининг талаби Ўзбекистон Марказий банкининг талаби	 0,08 0,1
2	Тижорат банклари асосий капиталининг етарлилик даражаси: Халқаро Базель стандартларининг талаби Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг талаби	 0,04 0,05

Марказий банкнинг 2013 йил 30 январдаги 949-7 – сонли «Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида»ги Низомига мувофиқ, банк умумий капитали адекватлилик коэффициентининг минимал даражаси 0,1 ёки 10 фоиз, енг юқори даражаси эса 150%ни ташкил қилади. Асосий капиталининг етарлилик коэффициентини минимал даражаси эса 0,05 ёки 5 фоиз миқдорида ўрнатилган. 2016 йилнинг 1 январидан бошлаб бу кўрсаткич 7.5% ни ташкил қилади.²² Айни вақтда, тижорат банкларининг капитали етарлилигининг минимал даражаси Базель андозаларида кўзда тутилган

²¹ Марказий банк ва Базель қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

²² «Банковские вести» №7 (874) 15 феврал 2013 йил.

даражадан маълум жиҳатдан фарқ қилади. Ўзбекистон тижорат банклари капиталининг етарлилигига нисбатан қўйилган талаблар Базель андозаларидан бундай тарзда фарқланишининг асосий сабаблари, фикримизча, қуйидагилардан иборат:

1.Тижорат банклари капитал базасини мустаҳкамлашда айрим муаммоларнинг мавжудлиги. Масалан, тижорат банклари жами капитали таркибида устав капитали салмоғини пасайиш тенденциясига эга бўлаётганлиги бу борадаги асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

2.Тижорат банклари корпоратив мижозларига тегишли депозитларни суғурталаш тизимининг мавжуд эмаслиги.

Мазкур тизимнинг мавжуд эмаслиги банк капиталидан депозитларни ҳимоя қилиш воситаси сифатида фойдаланиш заруриятини кучайтиради.

Тижорат банклари капиталининг етарлилигини баҳолашда марказий ўринни банк активларини рискка тортиш масаласи эгаллайди.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари фаолиятини аудит қилиш кўрсаткичларининг замонавий системасида марказий ўрин ўз капиталининг етарлигига тегишлидир. Банклар доимо капитал етарлиги бўйича ўрнатилган меъёрий кўрсаткичларга риоя қилишлари керак, акс холда уларнинг бажарилмаслиги Марказий Банк тамонидан жарима қўлланишига ва барқаролигини ёмонлашувига олиб келади.

Тижорат банклари капиталини бошқаришга таъсир қилувчи омиллар капиталнинг асосий сифат кўрсаткичларини ўзгартиришга қодир бўлган омиллар ҳисобланади. Уларнинг банк капиталини бошқариш жараёнига таъсир этиш механизмини чуқур ўрганиш ва салбий таъсирига барҳам бериш чораларини ишлаб чиқиш банк капиталини аудитини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

2.3. Банк капитали ҳисоби тўғри юритилишини аудити.

Аудит текшируви ўтказилаётганда бухгалтерия ишлари бухгалтерия ходимлари ўртасида қай даражада тақсимланган, ходимларнинг лавозим вазифалари, ички назорат гуруҳи иш режалари, улар томонидан тузилган маълумотларнинг сифатлилиги, бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этиш бўйича тутилган журналларнинг мавжудлиги ва уларнинг тўғри расмийлаштирилганлиги, ҳужжатлар айланиши ва мижозларга хизмат кўрастиш жадвалларига риоя этилаётганлиги аудитдан ўтказилади.

Банк капиталининг ҳисобини тўғри юритилиши устидан аудит қилиш анча мураккаб жараён саналади.

Тижорат банкларининг капиталининг асосий қисмини устав капитали ташкил қилади, шу боис оддий ва имтиёзли акцияларнинг ҳисобини тўғри юритилишини аудит қилиш бош масала ҳисобланади.

Акциялар ҳужжатсиз шаклда депозитарийнинг ҳисобга олиш регистрларидаги ёзувлар электрон тарзида чиқарилади. Қимматли қоғозлар давлат рўйхатидан ўтказилгандан сўнг ҳамда чиқарилган акциялар Марказий депозитарийда ҳисобга олингандан сўнг, депозитарийнинг ҳисоботига асосан қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари";

Кт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ".

Обуна қилинганда ва акция олди-сотди шартномаси тузилганда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

а) имтиёзли акциялар бўйича:

Дт 30303 - "Имтиёзли акциялар учун обуна маблағининг тўланмаган қисми (контр-пассив)";

Кт 30309 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Имтиёзли";

б) оддий акциялар бўйича:

Дт 30306 - "Оддий акциялар учун обуна маблағининг тўланмаган қисми (контр-пассив)";

Кт 30312 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Оддий".

Акциялар учун тўлов икки ҳил яъни тўлиқ ва қисман тўланиши мумкин шу боис ҳар иккала ҳолатнинг ҳисобини аудит қилиш керак.

Акция учун тўлов тўлиқ ёки қисман олинганда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки миждоз ҳисобварағи;

Кт 30303 - "Имтиёзли акциялар учун обуна маблағининг тўланмаган қисми (контр-пассив)" ёки 30306 - "Оддий акциялар учун обуна маблағининг тўланмаган қисми (контр-пассив)".

Тўлов тўлиқ олингандан сўнг битим амалга оширилганда, акция бўйича эғалик ҳуқуқи ўтказилганлигини тасдиқловчи депозитарийнинг ҳисоботиға асосан қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади:

а) имтиёзли акциянинг номинал қийматиға:

Дт 30309 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Имтиёзли";

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли";

б) оддий акциянинг номинал қийматиға:

Дт 30312 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Оддий";

Кт 30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий";

в) обуна баҳоси ва номинал қиймат ўртасидаги ижобий фарқ суммасиға:

Дт 30309 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30312 - "Рўйхатдан ўтказилган устав капитали - Оддий";

Кт 30603 - "Қўшилган капитал";

г) бир вақтнинг ўзида акция бўйича эғалик ҳуқуқи акциядорларға ўтказилганда, депозитарийнинг акция бўйича эғалик ҳуқуқи ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳисоботиға асосан:

Дт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ";

Кт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари".

Акцияларнинг чиқарилиши билан боғлиқ бўлган харажатлар 56795 - "Бошқа операцион харажатлар" ҳисобварағининг "Акцияларни чиқариш

билан боғлиқ харажатлар" алоҳида шахсий ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Шунингдек акциялар учун тўлов олдиндан ҳам амалга оширилиши мумкин. Агар акциялар чиқарилишидан аввал акциянинг қиймати потенциал акциядорлар томонидан тўлиқ ёки қисман тўланганда, акциялар бўйича олдиндан тўловлар, акциялар чиқарилишига қадар мажбуриятларда акс эттирилади. Шунингдек, банкнинг янги акцияларига обунада иштирок этиш кафолати учун потенциал акциядорлар томонидан омонат (депозит) қўйилиши мумкин.

Бунда қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади:

а) олдиндан тўлов амалга оширилганда:

Дт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки мижоз ҳисобварағи;

Кт 29830 - "Акциялар учун обуна маблағини тўлаш бўйича депозитлар";

б) акциялар сотилганда, акция бўйича эгалик ҳуқуқи ўтказилганлигини тасдиқловчи депозитарийнинг ҳисоботига асосан:

Дт 29830 - "Акциялар учун обуна маблағини тўлаш бўйича депозитлар" - тўлов суммасига;

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий" - акциянинг номинал қийматига;

Кт 30603 - "Қўшилган капитал" - тўлов суммаси билан номинал қиймати ўртасидаги ижобий фарқ суммасига.

в) бир вақтнинг ўзида акция бўйича эгалик ҳуқуқи акциядорларга ўтказилганда, депозитарийнинг акция бўйича эгалик ҳуқуқи ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳисоботига асосан:

Дт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ";

Кт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари".

Тижорат банкларида дивидентларнинг ҳисобини аудити қуйидаги 3 ҳолатга қаратилади:

Йиллик дивидентлар ҳисобланганда.

Дт 31203 - "Тақсимланмаган фойда (актив-пассив)" Йиллик дивидендларни ҳисоблашда;

Кт 29822 - "Тўланиши лозим бўлган дивидендлар".

Оралик дивидентлар ҳисобланганда.

Дт 31206 - "Соф фойда (зарар) (актив-пассив)" Оралик дивидендларни ҳисоблашда;

Кт 29822 - "Тўланиши лозим бўлган дивидендлар".

Фойда етмаганда имтиёзли акциялар бўйича дивидентлар ҳисобланганда.

Дт 30903 - "Умумий захира фонди" Фойда етмаганда имтиёзли акциялар бўйича;

Кт 29822 - "Тўланиши лозим бўлган дивидендлар".

Дивидендлар тўланганда, қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 29822 - "Тўланиши лозим бўлган дивидендлар";

Кт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки миждоз ҳисобварағи.

Ҳисобланган дивидендлар қонунчиликда белгиланган тартибда банк устав капиталини оширишга йўналтирилиши мумкин. Бу ҳолатда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 29822 - "Тўланиши лозим бўлган дивидендлар";

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитал - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитал - Оддий" - акциянинг номинал қийматига;

Кт 30603 - "Қўшилган капитал" - номинал қийматидан юқори суммасига.

Бир вақтнинг ўзида акция бўйича эгалик ҳуқуқи акциядорларга ўтказилганда, депозитарийнинг акция бўйича эгалик ҳуқуқи ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳисоботига асосан:

Дт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ";

Кт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари".

Акцияларнинг номинал қийматини ошириш ҳисобига устав капитали кўпайтирилганда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 30603 - "Қўшилган капитал" ёки

31203 - "Тақсимланмаган фойда (актив-пассив)" ёки 31206 - "Соф фойда (зарар) (актив-пассив)" (30603 ҳисобварағида маблағ етмаганда);

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий".

Тақсимланмаган фойдани капиталлаштириш ҳисобига қўшимча акциялар жойлаштирилганда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 31203 - "Тақсимланмаган фойда (актив-пассив)";

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий" - акциянинг номинал қийматига;

Кт 30603 - "Қўшилган капитал" - номинал қийматидан юқори суммасига.

Илгари чиқарилган қимматли қоғозларга эркин айирбошлаш ҳисобига банк акциялари жойлаштирилганда қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади:

а) имтиёзли акцияларни оддий акцияларга ёки имтиёзли акцияларни бошқа турдаги имтиёзли акцияларга айирбошланганда:

Дт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" - акциянинг номинал қийматига;

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий" - акциянинг номинал қийматига;

б) эркин айирбошладиган облигациялар айирбошлаш учун тақдим этилганда:

Дт 23602 - "Чиқарилган облигациялар" баланс ҳисобварағининг "Эркин айирбошладиган облигациялар" шахсий ҳисобварағида - эркин айирбошлашга тақдим этилган қимматли қоғоз қийматига;

Кт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Иштиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий" - акциянинг номинал қийматига;

Кт 30603 - "Қўшилган капитал" - номинал қийматидан юқори суммасига, айирбошлаш коэффициентини 1 дан юқори бўлганда.

Акцияларнинг номинал қийматини камайтириш ҳисобига уларнинг сонини кўпайтиришда (майдалашда), банклар ҳар бир акциядорнинг акцияси сонига мувофиқлаштириш учун шахсий ҳисобварақларда тегишли тузатишларни амалга оширади. Бу ҳолда улар бўйича бош китобда бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилмайди.

Акциялар сонини камайтириш ҳисобига уларнинг номинал қийматини оширишда (йириклаштиришда), бош китобда ҳеч қандай бухгалтерия ўтказмаларини амалга ошириш талаб этилмайди ва фақат шахсий ҳисобварақларда тузатишлар амалга оширилади.

Агар банк ўз акцияларини уларни қайта сотиш ёки бекор қилиш мақсадида сотиб олса, у ҳолда банкнинг ўз капитали акцияни сотиб олиш қийматига камаяди. Бунда қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 30321 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Иштиёзли (контр-пассив)" ёки

30324 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Оддий (контр-пассив)";

Кт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки миждоз ҳисобварағи.

Агар банк ўз акцияларини бекор қилиш мақсадида сотиб олса, у ҳолда акциялар 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари" ҳисобварағига 1 сўм шартли баҳода қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси орқали кириш қилинади:

Дт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари";

Кт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ".

Агар банк ўз акцияларини кейинчалик қайта сотиш мақсадида сотиб олса, у ҳолда акциялар 90337 - "Банкнинг сотиб олинган қимматли қоғозлари" ҳисобварағига номинал қийматида қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси орқали кириш қилинади:

Дт 90337 - "Банкнинг сотиб олинган қимматли қоғозлари";

Кт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ".

Сотиб олинган банкнинг ўз акциялари кейинчалик иккиламчи бозорда қайта сотилганда, қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади:

а) сотиб олиш баҳосига нисбатан қиммат баҳода сотилганда:

Дт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки миждоз ҳисобварағи - акцияни сотиш қийматида;

Кт 30321 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Имтиёзли (контр-пассив)" ёки 30324 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Оддий (контр-пассив)" - акцияни сотиб олиш қийматида;

Кт 30603 - "Қўшилган капитал" баланс ҳисобварағининг "Қайта сотиб олинган ўз акциялари бўйича қўшилган капитал" шахсий ҳисобварағи - қайта сотиш ва сотиб олиш ўртасидаги ижобий фарқ суммасига;

б) сотиб олиш баҳосига нисбатан арзон баҳода сотилганда:

Дт 10101 - "Айланма кассадаги нақд пуллар" ёки банкнинг вакиллик ҳисобварағи ёки миждоз ҳисобварағи - акцияни сотиш қийматида;

Дт 30603 - "Қўшилган капитал" - акцияни қайта сотиш ва сотиб олиш ўртасидаги салбий фарқ суммасига, кредит қолдиғи доирасида;

Кт 30321 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Имтиёзли (контр-пассив)" ёки 30324 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Оддий (контр-пассив)" - акцияни сотиб олиш қийматиға.

30603 - "Қўшилган капитал" ҳисобварағининг "Ўз акцияларини сотиб олишдан олинган қўшилган капитал" алоҳида шахсий ҳисобварағининг қолдиғи нолга тенг бўлса, акцияни қайта сотиш ва сотиб олиш ўртасидаги салбий фарқ 31206 - "Соф фойда (зарар) (актив-пассив)" баланс ҳисобварағига ўтказилади.

в) бир вақтнинг ўзида қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ";

Кт 90337 - "Банкнинг сотиб олинган қимматли қоғозлари".

Акциялар бекор қилинганда ёки банкнинг акциядорлик капитали камайтирилганда (устав хужжатларига киритиладиган тегишли ўзгартиришлар Марказий банкда рўйхатга олингандан сўнг), қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 30315 - "Чиқарилган устав капитали - Имтиёзли" ёки

30318 - "Чиқарилган устав капитали - Оддий" - акциянинг номинал қийматиға;

Кт 30321 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Имтиёзли (контр-пассив)" ёки 30324 - "Акциядорлардан қайта сотиб олинган ўз акциялари - Оддий (контр-пассив)" - акцияни сотиб олиш қийматиға.

Ўз акцияларини сотиб олиш билан уларнинг номинал қиймати ўртасидаги ижобий ёки салбий фарқ 30603 - "Қўшилган капитал" ҳисобварағининг мос равишда дебети ёки кредитига олинади.

Ҳисобварақнинг кредит қолдиғи етарли бўлмаганда, етмаган салбий фарқ 31206 - "Соф фойда (зарар) (актив-пассив)" ҳисобварағига олинади.

Бир вақтнинг ўзида қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 96314 - "Банкнинг қимматли қоғозлари бўйича контр-ҳисобварақ";

Кт 90329 - "Банкнинг ҳужжатсиз қимматли қоғозлари".

Ўзбекистон тижорат банклари капитали таркибида қайта баҳолаш захирасининг жуда кичик салмоққа эга. Ҳолбуки, ривожланган хорижий давлатларда қайта баҳолаш захираси банклар қўшимча капиталининг асосий қисмини ташкил этади. Бунинг сабаби, йирик ва ўрта тижорат банклари катта шаҳарларда юқори баланс қиймати мавжуд биноларга эгадирлар. Биноларнинг бозор баҳоси эса, одатда, ўсиш тенденциясига эга. Бундай шароитда юқори қийматга эга бўлган биноларнинг бозор баҳоси ўсиши натижасида катта миқдордаги қайта баҳолаш захираси пайдо бўлади.

Бинолардан ташқари банкларга тегишли ерларнинг бозор баҳоси ошиши натижасида қайта баҳолаш захирасининг миқдори ошади.

Ривожланган хорижий давлатларда, хусусан, АҚШ, Япония ва Ғарбий европа давлатларида тижорат банкларига тегишли ерлар уларнинг хусусий мулки ҳисобланади. Шу сабабли, ерлар баҳосининг ўсиши ҳисобига юзага келган захира миқдори тўғридан-тўғри банкнинг қўшимча капитали таркибига киритилади.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш учун қуйидаги усуллар қўлланилади:

1. Индекс усули.
2. Бевосита қайта баҳолаш усули.

Бу усулларнинг ҳар иккаласида ҳам капитал Билан боғлиқ ҳисоблар амалга оширилади. Уларнинг тўғри амалга оширилишини доим аудит қилиш лозимдир.

Индекс усули. Индекс усули билан қайта баҳолашда қайта баҳолаш санасидаги асосий воситаларнинг баланс қиймати ва ушбу активларнинг жамланган эскириши муайян индексдан фойдаланган ҳолда қайта баҳоланади. Сўнгра активларнинг қайта баҳоланган қиймати уларнинг баланс қиймати ва жамланган эскириши билан таққосланади ва фарққа тегишли бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади:

1) агар активнинг қайта баҳоланган қиймати унинг баланс қийматидан ошса, бу кўпайиш 30908-"Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси" ҳисобварағида қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

Дт 165** - Асосий воситаларнинг тегишли

а) ҳисобварағи

Кт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси";

б) қайта баҳолашдан олдин ва ундан кейинги жамланган эскириш суммалари ўртасидаги фарққа:

Дт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси";

Кт 165** - Жамланган эскириш - Асосий воситаларнинг тегишли ҳисобварағи;

в) қайта баҳолаш натижасида асосий восита қийматининг кўпайиш суммаси харажат сифатида тан олинган ушбу актив қийматининг олдинги арзонлашиш суммасини қоплаши даражасидагина даромад сифатида тан олиниши лозим;

2) қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг ҳаққоний қийматининг камайиши харажат сифатида тан олинади. Ушбу сумма бевосита 30908-"Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси" ҳисобварағининг тегишли моддасидан, бироқ худди ўша асосий воситага нисбатан олдинги қўшимча баҳолаш миқдори доирасида

чегириб ташланиши лозим. Бунда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари бажарилади:

а) қайта баҳолашдан олдин ва ундан кейинги жамланган эскириш суммалари ўртасидаги фарққа:

Дт 165** - Жамланган эскириш - Асосий воситаларнинг тегишли ҳисобварағи;

Кт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси";

б) қайта баҳолаш натижасида аниқланган актив ҳаққоний қийматининг камайиши суммасига:

Дт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси" (қайта баҳолашдан олдинги кўпайиш доирасида);

Кт 165** - Асосий воситаларнинг тегишли ҳисобварағи;

в) 30908-ҳисобварақда акс эттирилган олдинги қайта баҳолаш суммаси етарли бўлмаган тақдирда, арзонлашган сумма ва олдинги қайта баҳолаш суммаси ўртасидаги фарқ харажат сифатида тан олинади ва 55995-"Бошқа фоизсиз харажатлар" ҳисобварағида акс эттирилади. Бунда қуйидаги ўтказма қайд этилади:

Дт 55995 - "Бошқа фоизсиз харажатлар";

Кт 165** - Асосий воситаларнинг тегишли ҳисобварағи.

3) қайта баҳолашнинг индекс усулида асосий воситаларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича уларнинг харид қилинган даврларига боғлиқ ҳолда ҳар хил индекс қўлланилади.

Бевосита қайта баҳолаш усули. Асосий воситаларнинг тўлиқ тикланиш қиймати алоҳида объектлар қийматини баҳоланаётган айнан ўхшаш бўлган янги объектларнинг қайта баҳолаш санасида шаклланган,

хужжатлар асосида тасдиқланган бозор нархлари бўйича бевосита қайта ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

Бевосита қайта баҳолаш усули қўлланилганда объектларнинг тўлиқ тикланиш қийматини хужжатлар асосида тасдиқлаш учун банкнинг хоҳишига кўра қуйидагилардан фойдаланилиши мумкин:

1) тайёрловчи ташкилотлар ва уларнинг расмий дилерлари, товар-хона ашё биржалари, кўчмас мулк биржаларидан ёзма шаклда олинган ҳудди шундай активга доир нархлар тўғрисидаги маълумотлар;

2) қайта баҳолашни ўтказиш санасига ва асосий фондларни харид қилиш санасига МБ курсларининг нисбати сифатида белгиланадиган ҳисоб-китоб коэффицентини қўллаган ҳолда харид қилиш санасига ЭАВда асосий фондларнинг қиймати тўғрисидаги (тасдиқловчи хужжатлар мавжуд бўлганида) маълумотлар;

3) тегишли давлат органларида мавжуд бўлган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

4) қайта баҳолашни ўтказиш даврида оммавий ахборот воситалари ва махсус адабиётларда эълон қилинган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

5) асосий фондлар қиймати тўғрисида баҳоловчининг ҳисоботи.

Асосий воситаларни бевосита қайта баҳолаш усули билан қайта баҳолашда тегишли асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олинган жамланган эскириши суммаси қайта баҳолашдан кейинги тикланиш қийматини қайта баҳолашдан олдинги қийматига нисбати тариқасида ҳисоблаб чиқариладиган қайта ҳисоблаш коэффицентини бўйича индексацияланиши лозим.

Қайта баҳолашдан сўнг активларнинг ҳаққоний қиймати уларнинг бошланғич (тикланиш) қиймати ва жамланган эскириши билан таққосланади ва фарқ суммасига индекс усулдаги каби бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади.

30908-"Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси" ҳисобварағида акс эттирилган қайта баҳолашнинг ижобий натижаси ҳар ойда 31203-"Тақсимланмаган фойда (актив-пассив)" ҳисобварағига ҳисобдан чиқарилади. Бунда қуйида бухгалтерия ўтказмаси амалга оширилади:

Дт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси";

Кт 31203 - "Тақсимланмаган фойда (актив-пассив)".

Тегишли активни ҳисобдан чиқаришда 30908-ҳисобварақдаги қайта баҳолаш натижаси тўлиғича 31203-ҳисобвараққа ўтказилади.

Омбордаги асосий воситаларнинг қайта баҳолаш натижалари қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари билан ҳисобга олинади:

1) тегишли активлар бўйича қайта баҳолашнинг ижобий натижаси:

Дт 16561 - "Омбордаги асосий воситалар" - тегишли актив;

Кт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси";

2) қайта баҳолаш натижасида асосий воситалар қийматининг камайиш суммаси:

Дт 30908 - "Бошланғич қийматига нисбатан баҳолаш қийматининг ошган суммаси"

Дт 55995 - "Бошқа фоизсиз харажатлар";

Кт 16561 - "Омбордаги асосий воситалар" - тегишли актив.

Ўзбекистонда тижорат банклари ва бошқа юридик шахслар эгаллаб турган ер майдонларига нисбатан хусусий мулкчилик муносабатлари мавжуд эмас²³. Шу сабабли, тижорат банклари фойдаланаётган ер майдонларининг қиймати қайта баҳоланмайди²⁴. Демак, Ўзбекистон

²³ Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. –Т.: «Ўқитувчи нашриёти», 1998, 19-бет

²⁴ Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 169- бет.

тижорат банкларида қайта баҳолаш захираси фақат банкларга тегишли бўлган асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида юзага келади.

Шуни назарда тутиш лозимки, тижорат банкларида қайта баҳолаш захирасини шакллантириш ва ундан банкнинг капиталини ошириш учун фойдаланганда солиққа тортиш механизми бевосита таъсир қилади. Солиққа тортиш механизми таъсирининг моҳияти шундаки, банкда қайта баҳолаш натижасида юзага келган фарқ миқдори фойда ёки даромад ҳисобланади ва солиққа тортилади. Ёки юзага келган фарқ миқдори мулк қийматининг ўсиши сифатида мол-мулк солиғига тортилади. Бунинг натижасида банк реал тушумга эга бўлмаган ҳолда солиқ тўлаган бўлиб чиқади. Бу эса, банкнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир қилади.

АҚШ, Япония ва Ғарбий европа давлатларида тижорат банкларининг қайта баҳолаш захираси умуман солиққа тортилмайди. Бу эса қайта баҳолаш захирасидан капитал элементи сифатида фойдаланиш имконини беради.

Демак, тижорат банклари капитали таркибида мазкур захираларнинг кичик салмоққа эга эканлигининг асосий сабаблари сифатида республикамизда қайта баҳолаш ҳисобидан вужудга келган қийматнинг мол-мулк солиғига тортилиши ва тизимли қайта баҳолаш тартибининг ривожланмаганини эътироф этишимиз лозим.

Аудит хизмати ҳодимлари фақат камчиликларни топиш билан эмас балки аниқланган камчиликларни тузатиш ва аудит тавсияларини амалга ошириш бўйича зарурий чора-тадбирларни таъминлаш учун тадбирлар ишлаб чиқиши ҳам лозим.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки банк капитали аудитининг яна бир вазифаларидан бири банк секторида ички рақобатни ривожлантириш ва шу асосда миждозларга уларнинг банк хизматларига бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда мутаносиб равишда хизмат кўрсатишни таъминлаш ҳисобланади.

III.БОБ. БАНК КАПИТАЛИНИ АУДИТ ҚИЛИШНИ ТАКОМИЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.

3.1.Тижорат банклари ички аудити хизматини ташкил этишни такомиллаштириш.

Иқтисодиётнинг ривожланиш жараёнида банк тизимининг тутган ўрни каттадир. Банклар иқтисодиётни устунлари ҳисобланади. Шундай экан, банклар бошқарувининг таркибий қисми бўлган ички аудитга назоратнинг зарур элементи сифатида ёндашиш муҳимдир. Шу билан бирга, ички аудит банкларнинг молиявий ҳолатини ва улар томонидан кўрсатилаётган хизматлар сифатини баҳолашга, бозор эҳтиёжларини аниқлаш ва шу тариқа банкларнинг иш самарадорлигини оширишда улар учун бозорда самарали рақобат муҳитини яратишда катта ёрдам беради. Тижорат фаолияти билан шуғулланиш жараёнида даромад олиш, иқтисодий субъектлар ривожланишнинг оптимал ҳолатига эришиш учун энг мақбул воситалари зарурлиги боис, мулкдорлар ички аудит хизматининг мавжуд бўлишидан манфаатдордир бўлишади.

Тижорат банкларида бошқарув тизими учун ички аудит фаолиятини такомиллаштиришнинг зарурлиги ва афзаллик жиҳатлари қуйдагилар билан изоҳланди:

- Ташқи аудитга нисбатан кам харажатлилиги;
- Ички аудиторларнинг банкдаги вазиятдан , иш ва бошқарув услуби-дан, банкда қабул қилинган сиёсатдан хабардорлиги;
- Ички аудиторлар хизматидан мунтазам фойдалана олиш имконияти;
- Аудиторлар орқали банк бўлимларидаги юқори малакали мутахассисларининг текширувларга жалб қилиниши;
- Қонунчиликка доимий риоя қилишнинг кафолатланиши;
- Илғор технологиялар ва иш услубини жорий этишнинг рағбатлантирилишига кўмак берувчи тизим эканлиги.

Бугунги кунда ахборотдан фойдаланувчилар аудиторлардан иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун асос бўла оладиган, тижорат банкининг ҳолатини акс эттирадиган маълумотни олишни кутадилар. Шундай экан аудиторларнинг ўз принципларига амал қилиб фаолият юритишлари муҳим аҳамият касб этади.

Тижорат банклари ички аудит тизими фаолиятини такомиллаштириш мақсадида, қуйдаги йўналишлар бўйича иш олиб бориш мақсадга мувофиқ:

- Тижорат банклари ички аудит хизмати ходимларининг малакасини халқаро стандартлар талабларидан келиб чиққан ҳолда мунтазам ошириб бориш;
- Ички аудит хизмати ходимлари ўзлари текширадиган бўлинмаларга нисбатан мустақиллик мақомини сақлашлари, банк бўлинмалари раҳбарларининг ўтказиладиган текширувлар мазмуни ва ҳажмига таъсир кўрсатишларидан ўзларини холи қилиш;
- Аудиторлар текширувини олиб боришда бошқа фанлардан олинган услубий қоидаларидан фойдаланиш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш;
- Ички аудит хизмати ходимлари текшируви жараёнини таҳлил қилишда объективлигини таъминлаш ва текширув бўйича асосланган хулосаларни тайёрлаш.

Ички аудитнинг асосий вазифаси, банк бошқаруви томонидан тақдим этилган молиявий ҳисоботларнинг ҳаққонийлик даражаси ҳамда рискларни даромадлик даражаси билан ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш, банк самарадорлигини ошириш мақсадида дастурий маҳсулотлар сифатини ҳуқуқий жиҳатидан текшириш ва уни такомиллаштириш юзасидан таклифларни банк бошқарувида тақдим этишдан иборат.

Республикамизнинг бозор муносабатларига ўтиш янги шароитида фаолият кўрсата оладиган тижорат банклари тизимини шакллантиришни тақазо этди. Мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар

натижасида турли мулкчиллика асосланган тижорат банклари тизими вужудга келди. Халқаро тажрибага таянган ҳолда банк тизимининг ислоҳ қилиниши натижасида халқаро стандартлар талабларига кўра, уларнинг бошқарув инфратузилмаси, назорат тизимини шакллантириш билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишга эришилди.

Банк тизимида аудиторлик фаолиятини ташкил этиш, уни амалга оширишнинг тегишли тартиб-тамойиллари ва услибиётини такомиллаштириш, ички аудитини амалга ошириш шакллари, йўналишларини аниқлаш, ҳамда унинг бошқа белгиларига кўра тансифланишини тақозо этади. Тижорат банкларида ички аудитнинг босқичларидан келиб чиққан ҳолда тансифлаш белгилари ва мезонлари аниқлаштирилиши 7-жадвалда келтирилган.

Аудитни режалаштириш уч босқичдан иборат :

Биринчиси текширув жараёнини тўғри ташкил этиш мақсадида дастлабки дастурий-услубий масалаларини ҳал этишни ўз ичига қамраб олади. Мазкур босқичда ички аудит хизмати томонидан текширувни олиб бориш йўриқномалари ишлаб чиқилади, йиллик иш режадан келиб чиққан ҳолда аудит бюджетини тузиш ҳамда текширувнинг мақсади ва вазифаларига аниқлик киритилади.

Иккинчи босқич дастлабки таҳлил ва ташкилий масалаларидан иборат бўлиб, текширув объектининг ички назорат ва бухгалтерия тизимларига баҳо бериш орқали дастлабки аудитордик риск даражалари аниқланади. Қўйилган мақсадлардан келиб чиққан ҳолда аудиторлар учун текширув объектларининг тақсимлаш, керакли маълумотларни жамлаш каби вазифалар амалга оширилади.

Аудитни режалаштиришнинг якуний учинчи босқичида бевосита текширув объектини танлаш билан бирга унинг мақсадга кўра аудит дастури тайёрланади. Ўзининг мазмунига кўра аудит дастури текшируви жараёнида бажарилиши лозим бўлган вазифаларни, аудит хулосаларида ўз аксини топиш керак бўлган саволларни қамраб олиши шарт.

Қайд этиш жоизки, ички аудит текширувини режалаштириш жараёнида аудиторлик рискларига баҳо бериш ҳамда унинг натижасида амалга оширилиши лозим бўлган муҳим вазифаларни тўғри аниқлаш аудиторлар фаолияти самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Аудиторлик далилари ҳисоб юритиш имкониятлари, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, иш унумдорлиги ва самарадорлиги, конун ҳужжатлари, қарорларига риоя қилинганлик даражаси ҳақидаги маълумотни ўзида акс эттириши керак.

Аудиторлик хулосаларини тайёрлашда далиллар текширувига тааллуқли ва асосли бўлиши керак, шунинг учун ҳам ахборотнинг ишончлилигига бўлган талабларга риоя қилиш аудиторлик текширувининг барча босқичларида таъминланиши зарур. Бунинг учун аудиторлик далилларини иш ҳужжатларида акс эттириш жараёнида:

- тафсилотларга қараганда ишончлироқ миқдорий кўрсаткичлардан фойдаланишлари;
- пировард кўрсаткичларига нисбатан ҳисобланган натижаларига эришишлари;
- соф келтирилган қиймат, банк ичидаги даромад меъёрий, фоизда таққослаш мумкин бўлган ва айти турга мансуб ўлчов бирликлари ҳисобланган кўрастичларни таҳлил қилишлари;
- ҳисоботдан фойдаланувчилар тушуниши осон бўлган натижаларига эришиш имконини берадиган техник усуллардан фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир.

Аудит рискига таъсир этувчи оммилар:

- Аудит ахлоқи
- Аудит далиллари
- Жиддийлик
- Касб малакаси
- Турли хизматлар
- Ички назорат

➤ Аудит режаси

Юқорида келтириб ўтилган омиллар аудит текшируви даврида риск ҳажми доирасида назорат қилувчи услубий йўналиш ишлаб чиқишни талаб этади. Ҳозирда аудит амалиётида риск сезиларли таъсир кўрсатмайдиган даража меъёри белгиланган. Аудит рискининг мақбул тўпламда аудитор ўзи учун қабул қилишга тайёр мажбуриятлар ва улар томонидан субъектив рискининг даражаси белгиланиши лозим.

Ички аудит хизмати фаолиятини такомиллаштириш, энг аввало, унинг концептуал асосини яратиш, баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, ички назорат тизими ва усулини шакллантиришни тақозо қилади.

Табиийки, ушбу сифат кўрсаткичларсиз банк тизимида жорий қилинган ички аудит фаолиятини баҳолаш мумкин эмас.

Базель қўмитасининг тавсиясига кўра, ички аудит хизмати банк фаолияти устидан муттасил назорат олиб боришнинг таркибий қисми ҳисобланади. Республикамиз тижорат банкларида ички аудит хизмати муҳим ўрин эгалланган бўлиб, унинг фаолияти Марказий банк тавсиялари асосида ишлаб чиқилган низомда текширувни ташкил этиш ва олиб бориш жараёнлари умумий кўринишда ёритиб берилган.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида ички аудит фаолияти самарадорлигини оширишга аудит қўмитаси, ташқи аудиторлар, ходимлар мустақиллиги ва малакасига бўлган талаблар каби омиллар таъсир кўрсатади.

Аудитни оқилона бошқариш учун текширув жараёнида аудит стандартларига юқоридаги тавсияларни инобатга олган ҳолда қатъий риоя қилиш талаб қилинади. Зеро, мазкур жараён қанчалик тўғри ташкил қилинса, текширув ҳам шунчалик сифатли ва самарали бўлади.

Аудиторлик фаолиятидаги иш сифати ўзининг моҳиятига кўра икки қисмдан иборат. Бу ерда биринчи қисми ички аудит хизматининг юридик мақоми, ходимлари билан ишлаш сиёсати ва умумий фаолияти, иккинчи қисми эса, аудит жараёнида риоя этилиши лозим бўлган босқичларни

тўғри ташкил қилишдан иборатдир. Ушбу босқичларни бир-бири билан узвий боғланган ҳолда ташкил этилилади.

Яъни ички аудит фаолиятини режалаштиришда аниқ мақсадга интилиш, аудит гуруҳини танланган ҳолда уни меъёрий ҳужжатлар ва ресурслар билан таъминлаш орқали сифат бирликларини ташкиллаштириш, банк кенгаши билан ҳамкорликда иш олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Текширув жараёнини тўғри ташкил этиш учун ички аудиторлик стандартлари ва бошқа меъёрий ва бошқа ҳужжатларни шакллантириш ички аудит фаолиятини етарли даражада баҳолаш имкониятини яратади. Иш самарадорлигини ошириш учун мазкур жараёнда ташқи аудиторлар билан ҳамкорликда иш олиб бориш лозим.

Маълумки амалиётда ички аудит хизматининг фаолияти фақат амалга оширилган текширувлар сони, аниқланган ноқонуний тўловлар ва талон-тарож қилинган маблағларнинг қийматига кўра баҳоланмоқда. Шунингдек, текширувларни ўтказиш муддатлари ва аниқланган камчиликларни бартараф этиш борасида олиб борилган чора-тадбирларнинг қай даражада бажарилаётганлиги ҳақидаги масалаларига ҳам етарлича эътибор берилмаяпти.

Ушбу камчиликларни бартараф этишда аудитни режалаштириш даражаси, текширувни олиб бориш сифати ва текширишнинг белгиланган муддатларига риоя қилишни назорат қилиш лозим.

Тижорат банкларида жорий қилинган ички назорат тизимининг тўғри ташкил этилганлигини банк рискларидан ҳимоя қилинганлик даражасига, унинг самарадорлигига таъсир кўрсатади. Тижорат банклари ички назорат тизими қанчалик такомиллашган бўлса, банк бошқаруви томонидан қабул қилинган қарорлар ижросининг самараси шунча юқори бўлади. Ушбу тизимдаги узилиш эса банк молиявий ҳолатига тўғридан-тўғри салбий таъсир қилади.

Шунинг учун ички аудит хизмати банк томонидан жорий қилинган назорат тизимини тўғри ташкил этилганлиги ва қўйилган мақсадларга қай даражада эришилганлигига баҳо бериш лозим. Ички назорат тизими фаолиятининг молиявий ҳисоботлар кўрсаткичларига таъсири бевосита бўлганлиги учун ушбу тизим ички аудитнинг асосий текшируви объекти сифатида намоён бўлади.

Ички аудит хизмати турли хилдаги банк хизматларини кўрсатишда қабул қилинган йўриқномалар талабларининг тўғри бажарилаётганлигини ва ҳисоботларда тўғри акс эттирилишини таъминлайди. Ҳамда ички назорат элементлари, яъни назорат муҳити, назоратнинг ташқи ва ички тақсимооти, назоратнинг бошқарув, молиявий, бухгалтерия тизими, ходимлар ва банк бўлинмалари муносабатларини, шунингдек махсус текширувлар натижасида жорий назорат натижаларини текширади. Бу ерда ички аудит банк кенгаши учун ички назоратнинг таркибий қисми, банк бошқаруви учун мустақил тизимдир.

Шундай қилиб, ички назорат ва ички аудит фаолияти бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ бўлсада, ички аудит ўз фаолиятини олиб боришда мустақиллик мақомига мунтазам равишда риоя қилиши лозим. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичида банк бошқаруви томонидан аудит билан назорат ўртасидаги туб тафовутларга етарлича эътибор бермаганлиги аудитнинг ўзига хос имкониятларидан амалда самарали фойдаланишга тўсқинлик қилмоқда.

Аудит билан назорат мазмунан турлича бўлиб, уларни бир-бирига тенглаштириб бўлмайди. Назоратнинг мақсади, банк миждозларига хизматлар кўрсатиш жараёнида ҳаракатларнинг кетма-кетлигини, молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларининг барча турлари бутунлиги ва улардан самарали фойдаланишни таъминлашдир.

Ушбу мақсадларга жавобгарлик ва ваколатларни оқилона тақсимлаш йўли билан ходимлар ўртасида ўзаро узвий алоқа ўрнатиш таъминоти орқали эришиш мумкин. Ички аудит хизмати, банк раҳбарияти томонидан

жорий этилган назорат тизими олдига қўйилган вазифаларининг қанчалик самарали бажарилаётганлигини текширувчи тизимидир.

Илмий ишда ички аудитнинг мақсади ички назорат ҳолатини баҳолашда, банкнинг тўлов қобилиятига путур етказувчи, унинг молиявий аҳволини ёмонлаширувчи ҳолатларини ўрганишдан иборатлиги асосланди.

Демак ички назорат концепцияси қатор компонентлардан иборат бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- мазкур банкнинг ички муҳити, яъни этик қадриятлари, бошқарув услуби, қарорларини қабул қилиш жараёни, ваколатлар бериш ва маъсулиятини қабул қилиш, ички назоратга нисбатан банк бошқарувининг муносабати;
- мазкур банкнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш йўлидаги рискларни аниқлаш, таҳлилдан ўтказиш ва бошқариш;
- кундалик назорат қилиш, ҳисоб ва ҳисобот, ваколатларнинг тақсимланиши, мониторинг масаласи;
- ахборотдан тегишли шахслар томонидан хизмат доирасида фойдаланиш;
- ички назорат тизимининг самарадорлигини аниқлаш учун унинг ўзини назорат қилишдан иборат.

Аудиторлик фаолиятини миллий стандартларига кўра режалаштириш аудитнинг дастлабки босқичи бўлиб, унда аудиторлик ташкилоти томонидан кутилаётган иш кўлами, жадвали ва муддатлари кўрсатилади.

Марказий банк йўриқномаси талабларига кўра, ички аудитнинг йиллик иш режасида ҳар бир филиал фаолиятини текширувидан ўтказилиши кўзда тутилган. Бу зарурият, қисқа вақт ичида банк филиали фаолиятини текшириш ва камчиликларни аниқлаш учун аудиторлар томонидан кўпроқ иш кучи жалб этишни талаб қилади. Бундай шароитда аудиторлар томонидан камчиликларнинг келиб чиқиши сабабларини ўрганиш ва таҳлил қилиш учун етарлича вақт ажрата олмаслик оқибатида,

филиалда ички назорат тизими фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлашда баъзи қийинчиликлар юзага келади.

Бугунги кунда амалиётда аудитни режалаштириш жараёнида текширув объектини қайси омилларга асосланган ҳолда танлаб олиш, унинг услибиётини ва мақсадини аниқлашда илмий нуқтаи назардан камчиликлар мавжуд.

Халқаро аудит фирмалари услибиётида муҳимлиликни аниқлаш жараёнида молиявий ҳисобот моддаларидан фойдаланган ҳолда унга нисбатан ўрнатилган фоиз кўрсаткичларига таяниш лозимлиги кўрсатиб ўтилган. Муҳимлилик кўрсаткичини аниқлашнинг икки усули мавжуд.

Аудит жараёнида камчиликларни аниқламаслик рискларини камайтириш мақсадида муаллиф томонидан таклиф қилинаётган услуб, яъни аниқланган ягона муҳимлилик кўрастакчинини банк балансининг жами қийматига қўлланилган ҳолда, унинг ҳар бир моддасига нисбатан алоҳида кўрсаткични аниқлаш аудиторлик рискларини камайтириш имкониятини яратади.

Диссертацияда муҳимлилик кўрсаткичларининг эътиборга олган ҳолда аудиторлар иш жараёнини режалаштириш босқичида тижорат банки баланси ҳам чуқур ўрганишлари, банк молиявий ҳолатига таъсир этувчи омилларни баҳолашлари ҳамда йил давомида бўлган катта ўзгаришларга алоҳида эътибор қаратишлари мақсадга мувофиқлиги таъкидлаб ўтилган.

Текширув объекти учун муҳим аҳамиятга эга фаолиятни амалга оширган ҳолларда аудиторлар командаси одатда рискларни, шу жумладан;

- ишга доир рискни, яъни текширув объектига хос фаолиятини;
- хатога йўл қўйилган тақдирида банк кўриш мумкин бўлган зарарни;
- ходисаларнинг рўй бериш эҳтимоли кабиларни Ухта таҳлил қилишлари лозим.

Қайд этиш жоизки , ички аудит текширувини режалаштириш жараёнида аудиторлик рискларига баҳо бериш ҳамда унинг натижасида

амалга оширилиши лозим бўлган муҳим вазифаларни тўғри аниқлаш аудиторлар фаолияти самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Аудит иш ҳужжатлари қуйдаги қабтий минимал талабларига, яъни:

- ҳужжатларда акс эттирилган ҳар қандай ҳолат тегишли далиларига асосланган бўлиши;
- фойдалилик ва мақсадга йўналтирилган бўлиши;
- қиёсий таҳлил имкониятининг мавжудлиги;
- қўйилган мақсадларни тўлалигича қамраб олиши ва хулосаларнинг тўлиқ бўлиши;
- аниқланган аудит мезонларини маълум бир кўрсаткичлар ёрдамида ўлчаш имконига эга бўлиши лозим.

Аудиторлик далилари ҳисоб юритиш имкониятлари, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, иш унумдорлиги ва самарадорлиги, қонун ҳужжатлари, қарорларига риоя қилинганлик даражаси ҳақидаги маълумотни ўзида акс эттириши керак.

Тижорат банкларида ички аудит хизмати ходимлари асосан бирламчи ҳужжатлар билан ишлайдилар ва аниқланган камчиликларни ўз хулосаларида акс эттирадилар. Шунинг қайд қилиш лозимки, амалиётда банк меъёрий ҳужжатларида ушбу бирламчи ҳужжатларни таҳлил қилинишининг мақсади, далилларини тўплаш услублари ва уларнинг манбалари тўғрисида маълумотлар етарлича ёритилмаган. Хусусан аудит жараёнида шакллантирилган иш ҳужжатлари тегишли бирламчи ҳужжатлар билан боғланган ҳолда кўрсатилмаган ва аудит далилларга эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, ушбу боғлиқлик аудиторларнинг асосли ҳужжатларидан фойдаланганлигини тасдиқловчи далил бўлиб хизмат қилади.

Аудиторлик далиллари аудит мезонларини текшириш ва аудиторлик маълумотларини тасдиқловчи ахборот бўлиб, аудит иш ҳужжатларининг ишончлилиқ даражасини ошириш учун хизмат қилади. Зеро, далиллар

одатда бевосита ва билвосита хусусиятига эга бўлиб, муайян ходиса содир бўлганидан кейин олинади ва ишонарли хусусиятга эга бўлади.

Текшириш жараёнида олинган , қайта ишланган барча маълумотлар ички аудиторлик стандартлари талабларига мувофиқ ўз моҳияти ва мазмунига кўра гуруҳланиш аудит сифатини оширишга ижобий таъсир кўрсатади. Хужжатларни тўғри шакллантириш аудит жараёнини режага кўра амалга оширилганлигини ва хулосалар далилларига асосланганлигини баҳолаш имконини беради.

Шунинг учун текширув жараёнида ўрганилган ҳужжатлар тўплами моҳиятига кўра таҳлил этилиши, тизимга солинган ва изчил тузилишга эга бўлиши керак. Бундай талаб аудиторлик иш ҳужжатларини мантиқий ва осон кузатиладиган индекслар ёрдамида белгилашни, улардаги аҳамиятга молик кўрсаткичларни алоҳида иш ҳужжатларида умумлаштирилишини тақазо этади.

Ички аудит хизматининг ҳар бир текширув жараёни якунида аудит низоми талабларига кўра аудиторлик хулосасининг умумлаштирилиши ва унинг асосида хулосалар тайёрланиши талаб қилинади. Маълумки тижорат банклари ички аудит хизмати томонидан тайёрланган хулосалар ўз моҳиятига кўра таҳлил этилиши, тизимга солинган ва изчил тузилишга эга бўлиши керак. Бундай талаб аудиторлик иш ҳужжатларини мантиқий ва осон кузатиладиган индекслар ёрдамида белгилашни , улардаги аҳамиятига молик кўрсаткичларни алоҳида иш ҳужжатларида умумлаштирилишни тақазо этади.

Ички аудит хизматининг ҳар бир текшируви жараёни якунида аудит низоми талабларига кўра аудиторлик хулосасининг умумлаштирилиши ва унинг асосида хулосалар тайёрланиши талаб қилинади. Маълумки тижорат банклари ички аудит хизмати томонидан тайёрланган хулосалар ўз моҳиятига кўра тузилган дастурда кўзда тутилган саволларнинг жавобини қамраб олган. Шунингдек, хулосаларда ўрганилган йўналиши ва

хужжатлар тури, санаси, камчиликлар кўлами ва уни тайёрланган ходимлар рўйхати кетма-кетликда берилган.

Бугунги кунда тижорат банклари бошқаруви қарорлари турли ҳилдаги ташқи ва ички молиявий маълумотларга асосланганлиги сабабли улардан фойдаланишда инфратузилмавий хизмат кўрсатувчи аудит хизмати хулосаларига таяниш зарурдир.

Тижорат банкларининг молиявий ҳолатини ўрганиш , актив ва пассив операцияларнинг ўзаро мувофиқлиги моделини тузишда динамик ёндашувга асосланиш , унинг фаолиятида юзага келиш эҳтимоли бўлган рискларни манбаларига кўра чуқур таҳлил қилиш зарурияти , ушбу жараёнда тижорат банки молиявий ҳисоботларининг ҳаққонийлигини тасдиқловчи ҳамда унинг барча рискларини таҳлил қилган ҳолда улрни ички аудиторлик хулосаларидан фойдаланишнинг ўзига хос томонлири мавжуддир.

Бозор муносабатлари шароитида ички аудитнинг асосий мақсади, нафақат назорат камчиликларни аниқлаш, балки уларнинг келиб иқиш манбаларини таҳлил қилиш ва банк вазифаларини қай даражада бажараётганлигига баҳо беришдан иборатдир.

3.2 Банк капитали аудитини такомиллаштириш йўллари.

Иқтисодийни ривожланиши банк тизимида юзага келаётган муаммоларнинг келиб чиқиши сабабларини чуқур таҳлил этиб, унда белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш орқали иқтисодий барқарорликка эришиш вазифасини юклайди. Тижорат банклари ўз капиталини мунтазам ошириб бориши, активларини самарали бошқариш, ликвидлик кўрсаткичини камайтирмасдан даромад ўсишини таъминлашлари талаб этилади. Банк фаолиятини оқилона бошқариш учун эса, бошқарув ходимларининг иқтисодий билимларини мунтазам ошириб бориш лозим.

Ушбу омилларнинг шаклланишидаги зиддиятларни ҳал қилишда банк капитали аудити ва банк аудитининг халқаро тамойилларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Бозор иқтисодиётига ўтишимиз жараёнида банк тизимининг ўрни беқиёс. Банк тизимини ислоҳ этишнинг муҳим йўналишларидан бири тижорат банклари фаолиятининг шаффофлигини таъминлашга қаратилган.

Банк тизимининг тижорат банклари фаолиятини ислоҳ этишда банк назоратини такомиллаштириб бориш, ҳисобот материалларини тузишда халқаро молиявий ҳисобот ва талаблари тамойилларни қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

Ривожланган мамлакатлар ўзининг банклар фаолиятини эркинлаштириш ва назоратини такомиллаштириш, дунё банкларининг назорати интеграциясини амалга ошириш борасида кўп амалий ишлар олиб бормоқда.

Шу жумладан, АҚШ ва Буюк Британия мамлакатлари аудит амалиётида аудит рискин қоплаш ва бошқаришнинг самарали усулида “аудит рискин мажбурий суғурталаш” хизмати қўлланилади. Ўзбекистон амалиётида ушбу масалалар ўз ечимини топмаганлиги учун аудит рискига аудит ахлоқи, далиллари, жиддийлик, касб малакаси, турли хизматлар,

ички назорат ва аудит режаси каби омиллар сезиларли даражада таъсир кўрсатади.

Мазкур омиллар аудит текшируви даврида риск ҳажми доирасида назорат қилувчи услубий йўналиш ишлаб чиқишни талаб этади. Ҳозирда аудит амалиётида риск сезиларли таъсир кўрсатмайдиган даража меъёри белгиланган. Аудит рискининг мақбул тўпланда аудитор ўзи учун қабул қилишга тайёр мажбуриятлар ва улар томонидан субъектив рискининг даражаси белгиланиши лозим.

Банк капиталини бошқариш ва аудитини такомиллаштириш бўйича қуйидаги таклифларни киритиш мумкин:

- Миллий иқтисодиётда иккиламчи қимматли қоғозлар бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги тижорат банкларининг оддий ва имтиёзли акцияларини ушбу бозорда доимий олди-сотди объектига айланишига тўсқинлик қилмоқда. Уларнинг капитали таркибида эмиссион даромадларнинг вужудга келиш имкониятини бермаяпти, акцияларнинг бозор баҳосини шаклланишига иқтисодий муҳит яратилмаяпти. Шунингдек, банк акциядорларини моддий жиҳатдан манфаатдорлигини ошириш ва уларнинг банк бошқарувидаги иштирокини фаоллаштиришга иқтисодий эҳтиёж туғдирмаяпти. Ушбу ҳолатларни ижобий ҳал этиш мақсадида, тижорат банкларининг оддий ва имтиёзли акцияларини иккиламчи қимматли қоғозлар бозорида кенг кўламда олди-сотди қилинишини таъминлаш лозим.

- Йирик тижорат банкларининг оддий акцияларини хусусий секторга мансуб корхоналарга сотиш ҳажмини ошириш йўли билан банкларнинг устав капиталидаги давлатнинг улушини пасайтириш мумкин. Бунда банк Бошқарувида акциядорларнинг иштирокини фаоллаштириш ва уларнинг ролини оширилиши банк ресурсларидан самарали фойдаланиш имкониятини юзага келтиради. Банк Кенгаши аъзоларининг жавобгарлигини ошириш орқали банк капиталини бошқаришнинг сифат кўрсаткичларини янада яхшилаш лозим.

-Жорий йилнинг соф фойдасини капитал таркибига киритиш зарур. Чунки у тақсимланмаган фойда мазмунига яқин. Бунинг учун аудитор ҳулоасига қадар жорий йил фойдасини асосий капитал таркибида акс эттириб бориш лозим. Биринчидан, тижорат банкларнинг капиталини шакллантириш учун халқаро Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган андозалар етарли даражада асос бўлади; иккинчидан капиталнинг барқарорлиги нуқтаи-назаридан Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган банк активларини рискка тортиш услибиётида айрим камчиликларни бартараф этиш лозим.

- Ҳозирги вақтда дунёнинг юздан ортиқ мамлакатда, шу жумладан, Ўзбекистон тижорат банклари капиталининг таркибини шакллантиришда ва унинг етарлилик даражасини белгилашда халқаро Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган андозалардан асос сифатида фойдаланилмоқда. Базельнинг ижобий жиҳатлари билан биргаликда, унга хос бўлган асосий камчилик ҳам бор, яъни, банк кредитлари бўйича риск тоифалари мижоз иқтисодиётнинг қайси секторига ва қайси давлатга мансуб эканлигига қараб белгиланган эди. Республикамиз тижорат банкларида Базель андозаларининг фақатгина ижобий жиҳатларини қўллаш мақсадга мувофиқ. Шунингдек унинг рискка тортиш тизимига айрим ўзгартиришлар киритиш зарур.

- Тижорат банклари капиталининг таркиби таҳлил қилинганда улардаги қўшимча капитал базаси заиф эканлиги аниқланди. Бунинг асосий сабаблари уларнинг қўшимча капитали таркибида консолидациялашган шўъба корхоналарга қилинган қуйилмалар мавжуд эмаслиги, субординациялашган қарз мажбуриятларидан фойдаланиш тартиби ижобий ечимини топмаганлиги ва берилган кредитларнинг қайтарилмаслиги натижасида йўқотиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш захираси миқдорининг пастлигидир. Демак, тижорат банклари қўшимча капитал базасини мустаҳкамлашда мавжуд имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

- Тижорат банклари капиталини аудит қилишнинг асосий мақсадлари тўртта бўлиб, улар банк устав капиталининг барқарор даражасини таъминлаш, банк умумий капиталининг етарлилигини таъминлаш, банк асосий капиталининг етарлилигини таъминлаш ва банк капиталидан самарали фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади. Тижорат банкларининг капиталини самарали аудит қилиш юзасидан тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш асосида ушбу мақсадларга тўлиқ эришишни таъминлаш зарур.

- Тижорат банклари жами капиталининг ва асосий капиталининг етарлилик даражасини бошқариш амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, капиталнинг ҳар иккала етарлилик коэффицентини ҳақиқатда бажарилиши барча йирик тижорат банкларида белгиланган норматив миқдорга нисбатан сезиларли даражада юқори бўлган. Бунинг асосий сабаби сифатида банкларнинг рискка тортилган активлари ҳажмининг нисбатан пастлиги ва асосий капитал нобарқарор молиявий манбалар ҳисобидан ўсиб бораётганидир. Ушбу масаланинг ечими сифатида, банкларнинг соф фойдасини асосий капитал таркибига киритиш лозим, шунингдек, асосий капитални молиявий барқарор манбалар ҳисобидан шакллантиришнинг мавжуд бошқа имкониятларидан ҳам тўлиқроқ фойдаланиш лозим.

Тижорат банкларининг капиталини молиявий барқарор манбалар ҳисобидан шакллантириш ва уларни самарали жойлаштиришга эришиш банкларнинг молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш, аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини янада ошириш ҳамда миллий иқтисодиётнинг ривожланишига пухта замин тайёрлайди.

Банк фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказишда улардаги капитал етарлилиги, активлар сифати, даромадлиги, ликвидлилик даражаси кўрсаткичларни таҳлил қилиш зарур, ҳамда операциялар аудитдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Марказий банк томонидан банк капиталининг аудитига жиддий эътибор қаратилиши банкларнинг самарадорлигини таъминлайди.

Хулоса ва таклифлар.

Республикамыз банкларининг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини янада ошириш мақсадида улар капиталлашувини ошириш, ресурс базасини кўпайтириш ва активлар сифатини яхшилаш, банк соҳасига хусусий капитални кенг жалб этиш муҳим аҳамият касб этади.

Хусусан, 2013 йилда банк тизимида амалга оширилган изчил ва аниқ мақсадли ислохотлар банклар капиталлашув даражаси ва депозит базасининг юқори суръатларда ўсишига имкон берди ва натижада банк тизимининг молиявий барқарорлиги мустаҳкамланиб, молиявий воситачилик роли кенгайди ҳамда кўрсатилаётган банк хизматлари сифати янада ошди.

Республика банк тизими капиталлашув ва ликвидлик даражаларини ошириш, молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш ҳамда банк тизимини халқаро меъёр ва андозаларга мувофиқ янада ривожлантириш учун банк аудити ва банк назоратини такомиллаштириш масалаларини ижобий ҳал этиш вазифасини белгиланади. Банк тизимининг жамиятдаги мавқеи унинг даромад кўрсаткичи натижалари билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун банкларнинг самарадорлик кўрсаткичларини мунтазам орттириб боришини таъминлаш, аввало, банк ходимлари масъулияти бўлса, қолаверса давлат, банк даромадини мунтазам ортиб боришини назорати билан бирга тижорат банкларнинг банк капитали, банк активлари сифати, мижозлар олдида фавқулоддаги мажбуриятларини бажариш учун банк ликвидлик кўрсаткичини белгиланган тартибда кузатиб боришини талаб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида, банклар-иқтисодиётнинг устунлари ҳисобланади. Шундай экан банклар фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказишда фақатгина бухгалтерия ҳисоботини ўрганиш билан чекланиб бўлмайди. Банклар фаолиятдан тўлиқ хабардор бўлиш учун уларда капитал етарлилиги, активлар сифати, даромадлилиги, ликвидлик даражаси кабиларни таҳлил қилиш зарур. Бунинг учун операцион аудитдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Банклар фаолиятини аудит

текширувидан ўтказишда уларнинг хизмат турлари, бозор ҳолатлари конъюктураси каби омиллар эътиборга олиниши лозим. Бунда ҳам операцион аудит қўл келади.

Албатта, операцион аудит ўтказиш ва унинг натижаларини аниқлаш бошқа турдаги аудитга нисбатан қийин ҳисобланади. Банкларда операциялар самарадорлигини аниқлаш, уларни йўриқномаларга мувофиқлиги, молиявий ҳисоботлар тақдими, умумий бухгалтерия тамойилларига тўғри келмаслиги ва ҳар бир информациялар мезонини баҳолаш объекти ҳисобланади.

Мамлакатимизда аудит тўғрисида қабул қилинган қонунда операцион аудит мажбурий аудитга қўшиб юборилган. Иқтисодиётга оид илмий адабиётларда эса операцион аудит консалтинг хизматига тенглаштирилган.

Бизда амалга оширилаётган мажбурий аудитда фақат балансгагина эътибор берилади. Бу эса, унчалик тўғри эмас. Айрим мутахассислар таъкидлаганидек, операцион аудитни консалтинг хизматига тенглаштириб бўлмайди. Чунки, консалтинг хизмати операцион аудитга нисбатан жуда оддийдир. Хўжалик юритувчи субъект ёки банклар консалтинг хизматлари учун катта миқдорда пул тўлайди. Аммо эвазига қўпинча етарлича фойдали маслаҳат ва кўрсатмалар олмайди.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида банк капитали аудити ва уни такомиллаштириш мавзусига бағишланган тадқиқот натижалари қуйидаги хулосаларни чиқариш ва таклифларни киритиш учун асос бўлди:

1. Тижорат банкларининг молиявий ҳолатини ўрганиш, актив ва пассив операцияларнинг ўзаро мувофиқлиги моделини тузишда динамик ёндашувга асосланиш, унинг фаолиятида юзага келиш эҳтимоли бўлган рискларни манбаларига кўра чуқур таҳлил қилиш зарурияти, ушбу жараёнда тижорат банки молиявий ҳисоботларининг ҳаққонийлигини тасдиқловчи ҳамда унинг барча рискларини таҳлил қилган ҳолда уларни

ички аудиторлик хулосаларидан фойдаланишнинг ўзига хос томонлири очиб берилди.

2. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардаги тижорат банклари капитали аудитнинг илғор тажрибасини ўрганиш асосида Ўзбекистон Республикаси банклари ички аудит тизими фаолияти самарадорлигини оширишни таъминловчи ички аудиторлик стандартларини ишлаб чиқиш кўриб чиқилди.

3. Тижорат банкларида бошқарув тизими учун ички аудит фаолиятини такомиллаштиришнинг зарурлиги ва афзаллик жиҳатлари қуйдагилар билан изоҳланди:

- а) Ташқи аудитга нисбатан кам харажатлилиги;
- б) Қонунчиликка доимий риоя қилишнинг кафолатланиши;
- с) Ички аудиторлар хизматидан мунтазам фойдаоаниш имконияти;
- д) Ички аудиторларнинг банкдаги вазиятдан, иш ва бошқарув услубидан, банкда қабул қилинган сиёсатдан хабардорлиги;
- е) Аудиторлар орқали банк бўлималаридаги юқори малакали мутахассисларининг текширувларга жалб қилиниши;
- ф) Илғор технологиялар ва иш услубини жорий этишнинг рағбатлантирилишига кўмак берувчи тизим эканлиги.

4. Бугунги кунда тижорат банклари бошқаруви қарорлари турли ҳилдаги ташқи ва ички молиявий маълумотларга асосланганлиги сабабли улардан фойдаланишда инфратузилмавий хизмат кўрсатувчи аудит хизмати хулосаларига таяниш зарурдир.

5. Халқаро аудиторлик стандартлари талабларидан келиб чиққан ҳолда, таклиф этилган услубият асосида банк капитали аудити фаолиятини автоматлаштирувчи компьютер дастури ишлаб чиқилилиши лозим.

6. Тижорат банклари капиталини аудит қилишнинг асосий мақсадлари тўртта бўлиб, улар банк устав капиталининг барқарор даражасини таъминлаш, банк умумий капиталининг етарлилигини таъминлаш, банк асосий капиталининг етарлилигини таъминлаш ва банк капиталидан

самарали фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади. Тижорат банкларининг капиталини самарали аудит қилиш юзасидан тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш асосида ушбу мақсадларага тўлиқ эришишни таъминлаш зарур.

7. Иқтисодиётини эркинлаштириш босқичида тижорат банкларида халқаро стандартларга асосланган аудиторлик ҳисоботи ва хулосаларига талаб ортиб бормоқда. Шу боис, халқаро аудиторлик стандартлари талабларига кўра аудиторлик ҳисоботи ва хулосаларида ички аудит хизмати текширувларининг аниқ мақсади, текширув объекти ва аниқланган камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларининг очиб бериш зарурдир.

Тадқиқот натижалари ва таклифлар мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган банк тизими ички аудит хизмати назарияси ва услубиятини халқаро аудиторлик стандартлари талаблари даражасига кўтарилишига ва унинг самарадорлигини оширишда хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 1992 й. 8-декабр.
2. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари тўплами.-Т.: Ўзбекистон, 1999. 96 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг “ Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонуни. 1995 йил 21 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикасининг “ Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуни.-Т.: Ўзбекистон 1996 йил 25 апрель .
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси–Т: Адолат, 1995. 556 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонун.-Т.: Ўзбекистон, 2000.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Акциядор жамиятлар ва акциядорларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳақида» ги Қонуни.-Т.: Ўзбекистон, 1996 йил 26 апрел.
8. Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. –Т.: «Ўқитувчи нашриёти», 1998 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003 йил.
10. Ўзбекстон Республикаси Призидентининг «Республикада банк аудитини ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. - Т.: ПФ-1500 1996 йил 24 июл. Халқ сузи 1996 й 25 июль.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг. «Банк тизимини ислох қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. 1999 йил 15 январ.Халқ сузи 1999 й 16 январь.
12. Базель конгресси томонидан белгиланган меъёрий ҳужжат 2001 й

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора тадбирлар тўғрисида”ги 2005 йил 15 апрелдаги Қарори.Халқ сузи 2005 й 16 апрель.
14. Марказий банк Бошқаруви томонидан 1998 йил 28 мартда тасдиқланган «Очиқ валюта позициясини юритиш» қоидалари.
15. “Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар тўғрисида” низом (Янги таҳрирда) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 26.04.2000 й. № 420.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасг мажлисидаги маърузаси.”Халқ сўзи газетаси , 2009 йил 14 февраль.
17. Халқаро ички аудит стандартлари. М.: Халқаро ички аудиторлар институти .2004 й
18. Каримов И.А. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат мафкура”. -Т.: Ўзбекистон, 1996 йил 302 бет
19. Каримов И.А “Ўзбекистон-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”.-Т.: Ўзбекистон, 1995 йил 266 б.
20. Каримов И.А “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.” –Т: Ўзбекистон, 1997. 365 б.
21. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-том. -Т.: «Ўзбекистон», 2001 йил.
22. Каримов И.А. “Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз.” -Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
23. Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир” -Т.: Ўзбекистон, 2005. 85 б.

24. И.А. Каримов. «Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида», «Ўзбекистон» нашриёти, 2005 й.
25. И.А. Каримов «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози , Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралири» Ўзбекистон 2009 йил
26. Абдуллаев Ё., Ш. Тошмурадов , Х. Абдуллаев “Банк иши ” маъруза матнлари.Молия институти 2004 йил.
27. Абдуллаева Ш.З. “Банк иши ”. Молия институти 2003 йил.
28. Абдуллаева Ш.З. Омонов А. “Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш” IQTISOD-MOLIYA -2006 йил.
29. Абдуллаева Ш.З. Сафарова З. “Тижорат банклари молиявий ресурсларини бошқариш” IQTISOD-MOLIYA -2007 йил.
30. Абдусаломова О.Ф. Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш масалалари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертацияси. – Т.: БМА., 2002 йил.
31. Бутиков И. Қимматли қоғозлар бозори. -Т.: Консаудит информ, 2001 й 470 бет.
32. Б.Б.Бабаев. Вопросы формирование ресурсов коммерческих банков и их эффективное использования. Дисс. на соиск уч. ст. к.э.н. –Т.: БФА. 2002г.
33. Вахобов А. ,Жумаев Н, Бурханов У.”Халқаро молия муносабатлари ” нашриёт-матбаа , “ШАРҚ”-2003 й
34. Дўстмуродов Р.Д. ”Аудит асослари” Т. Ўзбекистон миллий энциклапедияси. Т.: Ўзбекистон.2003 йил. 612 бет.
35. Жумаев Н, Бурханов У. ”Молиянинг долзарб муаммолари” Тошкент ”Янги аср авлоди” 2003 йил.
36. Глушков И.Б. Практический аудит на современной предприятии. -М.: Финансово Статистика, С. 288.
37. Грязнова А.Г. Финансово-кредитный энциклопидический словарь. – М.: «Ф и С». 2002г. С.387.

38. Даниловский Ю.А. Аудит промышленных акционерных обществ. -М.: Дело, 2003г. С.75.
39. Йўлдошев Н.Қ., Болтабоев М.Р., Рихсимбоев О.Қ., Ғаниев Б.О. Стратегик менежмент. Ўқув қўлланма.Т.: ТДИУ нашр., 2003 й. 102 бет.
40. Каримов А.А. , Исломов Ф.Р. , Авлоқулов А.З. ”Халқаро аудит тизими” Ўқув қўлланма.-Т. IQTISOD-MOLIYA , 2007 йил , 156 бет.
41. Лаврушин О. И. Банковское дело. М.: Финанс и статистика, 1998 й. 304 бет.
42. Муллажанов Ф. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. - Т.: Ўзбекистон, 2001.
43. Норқобилов С. , Абдусаломова О. «Банкларда аудит» Тошкент , « Маънавият» . 2005 йил , 178 бет.
44. Норқобилов С. , Дадабоева Х. , Жўраев Ў. “Халқаро амалиётда банк назорати”. IQTISOD-MOLIYA -2007 йил 172 бет.
45. Рахимова Д.Н., ва бошқалар. Менежмент (ўқув қўлланма) Т.: Академия, 2003 й. 144 б.
46. Шидловская М.С. Банковский надзор и аудит. -Минск. Высшэйшая школа, 2003 3 стр
47. Эрматов М.К. «Банк назорати ва аудитини такомиллаштириш муаммолари»-Т. «IQTISOD-MOLIYA»нашриёти , 2005, 144 б.
48. James R. Barth, Gerard Caprio, Jr. Ross Levine “The Regulation and Supervision of Banks Around the World” A New Database February 2001.
49. Банк ахборотномаси, 2009 йил май №20 ,22 ва 23 сонларида чоп этилган банкларининг аудит натижалари .
50. ”Банк тизими : мижоз банк учун эмас , банк мижоз учун” Марказий банк Ахборот хизмати .”Банк ахборотномаси” газетаси № 9. 2007 йил 21 февраль сони.
51. Бобоқулов Т., Юсупов А. Тижорат банклари капитали етарлилигини таъминлаш.// Бозор, пул ва кредит. №10, 2004. 6-7 б.

52. Жўраев У. Халқаро банк назоратини такомиллаштиришда Базель кўмитасининг роли.// Бозор, пул ва кредит. №10, 2003. 3-5 б.
53. Зияев Р.М. «Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози: уни бартараф этиш омиллари».Биржа иқтисодий газетаси . 50(997) , 2009 йил 23 апрел.
54. Зияев Р.М. Мамажонов Ф.Ғ. «Жаҳон молиявий – иқтисодий шароитида банклар роли ».Биржа иқтисодий газетаси . 65(1012) , 2009 йил 26 май.
55. Комиссаров Г.П. Тижорат банклар фаолиятини бошқариш.//Вестник банковского дела №1 2004 январ 59 стр.
56. Муллажонов Ф.М. Ўн йиллик одимлари.//Бозор, Пул ва Кредит журнали 8-сон.
57. Положение о рейтинговой оценке коммерческих банков //2000 8 апреля ЦБ Узбекистан.
58. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки.//Тижорат банкларини назорат қилиш департаменти инспекция дастури. 2000 йил.

Интернет сайтлари.

<http://www.cbu.uz>

<http://www.uzland.uz>

<http://www.bearingpoint.uz>

<http://www.uza.uz>

<http://www.gov.uz>

<http://www.mfa.uz>

<http://www.bankir.ru>

<http://www.bfa.uz>

<http://www.financy.ru>

<http://www.referat.ru>

<http://www.banking.com>